

סגולה

גליון לתורה ולתעודה המופיע מעת לעת

מאת

יעקב ישראל סטל

גליון 23 • יב במרחשוון תשפ"ב

אימתי ביקרו המלאכים אצל אברהם אבינו

אחרי שאברהם אבינו מל את עצמו, את בנו ישמעאל ואת "כל אנשי ביתו", כמתואר בסוף הפרשה הקודמת¹, ישב אברהם ב"פֶּתַח הָאֵהָל כָּחֵם הַיּוֹם, וַיֵּשֶׁא עֵינָיו וַיֵּרָא וְהִנֵּה שְׁלֹשָׁה אַנְשִׁים נֹצְצִים עָלָיו"². אברהם מארח שלושה אנשים אלו – שבאמת היו מלאכים בדמות אנשים³ – והם מְבַשְּׂרִים לוֹ עַל לִידַת בְּנוֹ יִצְחָק, ומְמַשִּׁיכִים לאחר מכן בשליחותם להפוך את סדום ולהציל את לוט ומשפחתו מן ההפיכה.

כדרכו של המקרא לקצר, לא נאמרו בו הרבה פרטים בנוגע לאירוע זה. כך, למשל, לא נתברר בו אימתי, באיזה יום בשנה, חל ביקורם של המלאכים בביתו של אברהם, ואת אשר חיסר המקרא השלימו והרחיבו חז"ל בתלמוד ובמדרש, ובמאמר זה נסכם את דעותיהם בעניין.

* קיצורים:

מחזור פסח = מחזור פסח לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, מהדורת י' פרנקל, ירושלים תשנ"ג.

פיוטי הקליר ליום הכיפורים = רבי אלעזר בירבי קליר: פיוטים ליום הכיפורים, מהדורת ש' אליצור ומ' רנד, ירושלים תשפ"א.

פיוטי הקליר לראש השנה = רבי אלעזר בירבי קליר: פיוטים לראש השנה, מהדורת ש' אליצור ומ' רנד, ירושלים תשע"ד.

שאר הפניות ביבליוגרפיות נרשמו במלואן רק בהיקרותן הראשונה.

1 בראשית יז כג-כו.

2 בראשית יח א-ב.

3 ע' בראשית רבה, מח ט, מהדורת י' תיאודור וח' אלבק, ירושלים תשכ"ה, עמ' 485-486; בבלי, בבא מציעא פו ס"ב.

"סגולה" - אוצר חביב: דבר נכבד ונחמד (פירושי רש"י ואבן-עזרא, שמות יט ה).

© כל הזכויות שמורות | להערות ותגובות או הצטרפות לרשימת התפוצה: alfabita99@gmail.com

א. בין מדרשי ארץ ישראל לתלמוד הבבלי

במדרשים רווחת הדעה שהמלאכים באו לאברהם ביום חמשה עשר בניסן, היום שעתידי להיקבע ליומו הראשון של חג הפסח, וכמה מהם מונים את ביקורם של המלאכים ביום זה בכלל עניינים חשובים אחרים שארעו לאומה באותו יום:

[א] סדר עולם:

כל שבעת הימים היה הקב"ה מדבר עם משה בסנה... ופרס הפסח היה, ומכונין אותו לחמשה עשר בניסן. ובאותו הזמן, לשנה הבאה, בחמשה עשר בניסן, יצאו ישראל ממצרים. ובחמשה עשר בניסן נולד יצחק אבינו; ובחמשה עשר בניסן באו המל[א]כים אצל אברהם לברך את שרה; בחמשה עשר בניסן נידבר עם אברהם אבינו בין הבתרים, שנאמר (שמות יב מא): 'זיהי מקץ', קץ אחד לכולן⁴.

[ב] מכילתא דרבי ישמעאל:

בחמשה עשר בניסן נדבר המקום עם אברהם אבינו בין הבתרים. בחמשה עשר בניסן באו מלאכי השרת אצל אברהם אבינו לבשרו. בחמשה עשר בניסן נולד יצחק⁵.

[ג] בראשית רבה:

'לושי ועשי עוגות' (בראשית יח ו), פרס הפסח היה⁶.

4 סדר עולם, א, פרק ה, מהדורת ח' מיליקובסקי, ירושלים תשעב, עמ' 234-235.

5 מכילתא דרבי ישמעאל, פרשת בא, מסכתא דפסחא, פרשה יד, מהדורת ח"ש הורוויץ וי"א רבין, פרנקפורט ענ"מ תרצא, עמ' 51.

6 בראשית רבה, מח יב, עמ' 490. ומכאן במדרש הגדול, בראשית יח ו, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תשנז, עמ' רצה, בתוספת דרשת גזרה: שוה בין הפסוקים: "ועשי עגות", בפרס הפסח היה. כתיב הכא: 'ועשי עגות', וכתיב התם (שמות יב ט): 'עוגות מצות'." מ' מרגליות, מהדירו של 'מדרש הגדול', סבר, שדרשת גזרה: שוה זו היא 'פירוש והרחבה של מחברנו' בעל 'מדרש הגדול' (מדרש הגדול, שם, הערה לשו' 4-5), אך לאחרונה נתברר שאחד ממקורותיו של 'מדרש הגדול' הוא קובץ דרשות בערבית יהודית ממפנה המאות האחת-עשרה והשתיים-עשרה, והוא מקור דרשת גזרה: שוה זו, אם כי היא הובאה שם בסגנון מעט מקוצר: "זימחר אברהם... ועשי עוגות", בפרס הפסח היה, דכתיב: 'עוגות מצות'..." (ר' נהרה, כתאב אלתפאחה: קובץ דרשות בערבית יהודית מסוף המאה האחת-עשרה או מתחילת המאה השתיים-עשרה: מבוא עם מהדורת הדרשות על ספר בראשית, ע"ד, ב, ירושלים תשעז, עמ' 59. לכן שקובץ דרשות זה הוא אחד ממקורותיו של 'מדרש הגדול', ראה שם, א, עמ' 259 ואילך).

בבראשית רבה שם, נאמר: "לושי ועשי עוגות", פרס הפסח היה". וכך (או: "פרס הפסח") – היינו: זמן פסח – בכל עדי הנוסח שלפנינו, חוץ מאחד שנוסחו: "ערב פסח" (ע' בראשית רבה, שם, עמ' 490, שינוי נוסחאות לשו' 1), וזהו שיבוש (ראה: מנחת יהודה לבראשית רבה שם, הערה לשו' 1), אם כי אפשר שגירסה זו היתה מוכרת לאחד מפייסטי אשכנז הקדמונים, ר' מאיר ב"ר יצחק ש"צ מוורמייזא, המפיט: 'ליל שמורים וזדים רדוי שפך' / שלח ידו הפך' / בליל חג פסח' (פיוט 'ליל שמורים אדיר ונאה לתהלותיו' ממערבית 'ליל שמורים אור ישראל קדוש', מחזור פסח, עמ' 26). כלומר: בליל פסח ('ליל שמורים') שפך הקב"ה עונש ('רדוי') על אנשי סדום ('זדים') והפך את עריהם ('שלח ידו הפך'). הפייטן הכליל אפוא את הפיכת סדום בין התרחשויות רבות אחרות שארעו ב"ט בניסן שפירט בפיוטו, אך מאידך השמיט את ביקור המלאכים בביתו של אברהם (אע"פ

[ד] פסיקתא רבתי:

כשהמלאכים באים אצל אברהם, מהו אומר? 'לושי ועשי עוגות', **שהיה פסח**⁷.

בנוסף לכך, לפני אחד מחסידי אשכנז נזכר העניין גם ב'מדרש תהלים', הוא מדרש 'שוחר טוב' בלשונו⁸.

שהביא גם מאורעות שארעו ביום ט"ו בניסן, ולא דווקא את אלו שהיו בליל; כמו: בריאת העולם והקרבת קרבן הבל, ראה: מחזור פסח, עמ' 25, טורים 5-6). והדבר ברור, כי אם סודם נהפך בט"ו בניסן, הרי שביקור המלאכים אצל אברהם שהיה יום קודם לכן, היה ב**י"ד בניסן**, וכנראה היתה גירסתו בבראשית רבה: "**ערב פסח** היה!"

השווה גם המובא ב'תיבת מרקה' השומרוני, מהמאה הרביעית לערך, הכותב בעניינו של קרבן פסח: "הב בלך תזבח לבר מן זמנה דבה צוך אלה, בין רמשיה עבדה תהום ליתו מטלטל לעלם. בין רמשיה עלו מלאכיה לסדם ושרו בביתה דלוט, מוקרה לאברהם. חדד לון לוט פטיר מוקרה למקדומו, והבסר בפרקן. כד צפה יתון ושרה תפוכה בבתי סגדונו" (תיבת מרקה: והיא אסופת מדרשים שומרוניים, תרגום ומהדורת ז' בן-חיים, ירושלים תשמח, עמ' 91). ובתרגום לעברית: "...היזהר מלזבוח מחוץ לזמן שציוון האלהים, 'בין הערבים' (שמות יב ו) עשהו גבול שאינו בטל לעולם. **בין הערביים באו המלאכים אל סדום ושכנו בבית לוט**, לכבד את אברהם. חידש להם לוט מצות לכבד בואם, ונתבשר בגאולה. אך [=כאשר] ראה אותם וכבר החלו להפוך את בתי אליהם" (שם, עמ' 90). היינו, "בין הערביים" של יום **ארבעה עשר בניסן**, שהוא זמן שחיטת קרבן הפסח, באו המלאכים ללוט, ובהכרח שהם היו אצל אברהם **בערב הפסח**!

את הביטוי "פרוס הפסח" שבבראשית רבה שם, לא ניתן לפרש: **ט"ו יום קודם לפסח**, כפי שנתפרשה הופעתו במשנת שקלים, ג א (וראה גם: תוספתא, שקלים, ב א), שכן לדעת בראשית רבה, שבעברו של היום שנפטרו המלאכים מאברהם הם באו לסדום, ולמחרתו, ביום **ששה עשר בניסן**, הפכו את סדום (עי' בראשית רבה, ג א, עמ' 516; ג יב, עמ' 531), מוכרח, ש"פרוס הפסח" שבמדרשנו הוא: **זמן** הפסח, היינו: **חמשה עשר בניסן**. וכך אכן ביארו כמה ממפרשי המדרש (עי' בראשית רבה, מח יב, בפירושי 'עץ יוסף' ו'מנחת יהודה'), וכיצא בזה נתפרשו כמה מאזכורי "פרוס הפסח" בספרות החז"לית. ראה: ש' ליברמן, 'משהו על מפרשים קדמונים לירושלמי', ספר היוכל לכבוד אלכסנדר מארכס, ניו-יורק תשי, חלק עברי, עמ' רצח-רצט; סדר עולם, ב, מהדורת ח' מיליקובסקי, ירושלים תשעב, עמ' 99 והערות 7. לדעה שונה שאינה מבוססת, ראה: ש' שפייצר, 'התאריך של מילת אברהם וישמעאל לפי התרגום המיוחס ליונתן', *PAAJR* 29 (1960-1961), עמ' 72-73.

חשוב גם להוסיף, שלפני כמה ראשונים היה הנוסח בבראשית רבה: "הדא אמרה **שפסח** היה". ראה: דעת זקנים, בראשית יח י; תוספות, ראש השנה יא ע"א, ד"ה 'אלא'. ובפירושו הרוקח על התורה, א, פרשת וירא, מהדורת י' קלוגמן, בני-ברק תשלט, עמ' קנה-קנו: "תחת העץ'... **ובראשית רבה** ובשוחר טוב, משמע, **פסח היה**, וכן בסדר עולם". אך עדיין ייתכן שגירסה זו היא תיקון סופרים, להשוות את סגנון בראשית רבה למדרשים האחרים, הנקובים במפורש: "חמשה עשר בניסן" (לעיל, סעיפים א,ב) או "שהיה פסח" (להלן, סעיף ד).

⁷ פסיקתא רבתי, פיסקא ו, מהדורת מ' איש-שלום, וינה תרמ, דף כד ע"ב.

⁸ ראה פירוש הרוקח על התורה, א, פרשת וירא, עמ' קנו; הובא לעיל, סוף הערה 6.

במקור מדרשי נוסף, מאוחר למדי, נרמז שביקור המלאכים היה בחג הפסח. ראה מדרש אגדה, בראשית יח ו: "ועשי עוגות", שלא יהיה שם חמץ, כדי שלא יהיה שם איסור". מדרש זה נערך בתקופה מאוחרת והוא מבוסס, בין היתר, על דרשנותו של ר' משה הדרשן, ראה על כך: ח' מאק, מסודו של משה הדרשן, ירושלים תשע, עמ' 195-197.

כל המדרשים הנזכרים נתחברו בארץ ישראל⁹, והם משקפים מסורת ארצישראלית. כי המסורת הבבלית נוקבת בתאריך שונה: אחד מימי חודש תשרי. כן גרסין בתלמוד הבבלי:

בפסח נולד יצחק. מנלן? כדכתיב (בראשית יח יד): 'למועד אשוב אליך'. אימת קאי? אילימא בפסח וקאמר ליה בעצרת - בחמשין יומין מי קא ילדה?!... אלא דקאי בחג, וקאמר לה בניסן¹⁰.

למסקנת התלמוד: המלאך "קאי בחג" הסוכות, ובשיר לאברהם על לידת בנו. היינו, המלאכים ביקרו אצל אברהם בחג הסוכות. אולם בעלי ה'תוספות' הגיעו להבנה שונה בעקבות השוואת דברי התלמוד עם הנאמר במדרש פרקי רבי אליעזר:

רבן גמליאל אומר: שלח אברהם וקרא לשם בן נח, ומל את בשר ערלתו ובשר ערלת ישמעאל בנו, שנאמר (בראשית יז כו): 'בעצם היום הזה נימול אברהם וישמעאל בנו', מה הוא 'בעצם היום הזה'? בגבורות השמש, בחצי היום. ולא עוד אלא, בעשור לחודש, ביום הכפורים, נימול, כתיב בכפורים: 'כל מלאכה לא תעשו בעצם היום הזה' (ויקרא כג כח), וכאן הוא אומר: 'בעצם היום הזה נימול אברהם'. ובכל שנה ושנה הקב"ה רואה דם הברית של מילה של אברהם אבינו ומכפר על כל עונותינו, שנאמר (ויקרא טז ל): 'כי ביום הזה יכפר עליכם לטהר אתכם' וגו'...

רבן גמליאל בנו של ר' יהודה הנשיא אומר: ביום שנמול אברהם אבינו, ביום השלישי היה לו כאב מאד, כדי לנסותו. מה עשה הקב"ה? נקב חור אחד בגינהם והרתיח אותו היום כיומן של רשעים, ויצא וישב לו בפתח האוהל לרוח היום, שנאמר (בראשית יח א): 'והוא יושב פתח האוהל כחום היום'. אמר הקב"ה למלאכי השרת: בואו ונבקר את החולה, שמדת גמילת חסדים גדולה לפני. מיד יצאו המלאכים ובקרו את אברהם... וכתוב (שם, פסוק ב): 'וישא עיניו וירא והנה שלשה אנשים נצבים עליו'¹¹.

למדרש זה, המלאכים ביקרו את אברהם אבינו ביום שנים עשר לחודש תשרי, שלושה ימים קודם חג הסוכות. לפי המקובל, יום המילה עצמו נמנה בכלל הימים המרכיבים את 'היום השלישי' למילה¹². היינו, אברהם נימול בעשרה בתשרי, ישב בכאביו: י-א-יב, וביום השנים עשר, השלישי למילתו, באו המלאכים לבקרו.

והנה, הדעה שאברהם נימול ביום הכפורים לא נזכרה בתלמוד הבבלי (ולא במדרש נוסף), אך

9 לכן שגם 'פסיקתא רבתי' הוא מדרש ארצישראלי, גם בנוגע למקום חיבורן של הדרשות המרכיבות את המדרש וגם בנוגע למקום עיצובו של הקובץ המדרשי השלם, ראה: ב' אליצור, פסיקתא רבתי: פרקי מבוא, ירושלים תשס, ובמיוחד עמ' 238-239.

10 בבלי, ראש השנה יא ע"א.

11 פרקי רבי אליעזר, פרק כט, קושטא רעד, דף יט ע"א-ע"ב, בשילוב מהדורת מ' היגר למדרש זה, ראש פרק כח.

12 עי' משנת שבת ט ג, ובמפרשים שם.

מאידך, הבבלי מסכים לפרקי רבי אליעזר, שביקורם של המלאכים היה **ביום השלישי למילתו**¹³. ולפי שזמן הביקור ביחס ליום המילה (היינו, שלישי למילה) מוסכם על שני המקורות, וגם קרובה דעתם בנוגע לתאריך השנתי - "קאי בחג" (התלמוד הבבלי) או יום שנים עשר בתשרי (פרקי רבי אליעזר), הבינו בעלי ה'תוספות', שדברי התלמוד "דקאי בחג" אינם בדווקא, אלא כוונתם סמוך-לפני חג הסוכות, **ביום שלושה עשר בתשרי**: "והשתא הא דאמר 'בחג', לאו דוקא, דשני ימים לפני החג הוא"¹⁴; שהם סוברים, שאין יום המילה עצמו נמנה בעבור 'היום השלישי'¹⁵. ועל דבריהם יש להוסיף, שלגורסים בתלמוד: "דקאי בתשרי" במקום "דקאי בחג"¹⁶, השוואת הבבלי עם דברי פרקי רבי אליעזר מסתברת עוד יותר!

ואע"פ שיש מרביתנו האחרונים שהבינו, שבסופו של דבר חזרו בעלי ה'תוספות' מהשוואתם זו, וגם לדעתם סובר התלמוד הבבלי שהמלאכים ביקרו את אברהם **בחג הסוכות ממש**¹⁷, נראה שאחד מחסידי אשכנז כן הבין ששיטת פרקי רבי אליעזר זהה לנאמר בתלמוד הבבלי, ומכוח

13 ע'י בבלי, בבא מציעא פו ע"ב.

14 תוספות, ראש השנה יא ע"א, ד"ה 'אלא דקאי'; תוספות הרא"ש, שם, ד"ה 'אלא דקאי'; דעת זקנים, בראשית יח יד. כדעת בעלי התוספות נקט גם ר' יהושע אבן-שועיב, תלמיד הרשב"א: "בפסח נולד יצחק... ובסוכות באו המלאכים לבשר שרה, ואמרו: 'למועד אשוב אליך', דהיינו, המועד הראשון הבא, דהוא פסח... וכן בפרקי ר' אליעזר: ביום הכפורים נמול אברהם, והמלאכים באו אלי **ביום שלישי למילה**, ואמר [נ] לו: 'למועד' וגו'. דסוכות הוא מועד, **כיון שלא היו עד סוכות אלא שני ימים** - כמאן דקיימי ביה דאמי" (דרשות ר"י אבן שועיב, דרשה לראש השנה, מהדורת ד' מצגר, ירושלים תשנב, עמ' תצח).

15 כך הוסבר לנכון בהגהות ר"ש מדסוי, לתוספות ראש השנה שם. בדומה לכך נחלקו לפי שיטת המדרשים הארציסראליים, שביקור המלאכים היה בחמשה עשר **בניסן**, אם אברהם נימול ביום **שנים עשר** בניסן או **בשלושה עשר** בו. ע'י להלן, ליד הערות 67-68.

16 ראה: תוספות הרא"ש, ראש השנה שם; חידושי הרשב"א, ראש השנה שם; ר' יצחק אבוהב, מנורת המאור, הנר החמישי, כלל שני חלק א, סי' רצא, מהדורת י' פריס-חורב, ירושלים תשכא, עמ' 618; דקדוקי סופרים, ראש השנה שם, הערה מ. הנוסח "דקאי בחג" מתועד בכתב-יד אחד של התלמוד ובשניים מהדפוסים הקדומים: כת"י קמברידג', האוניברסיטה 165. T-S F 2 (1). (קטע גניזה); דפוס פיזורו רסט-רעו; דפוס ונציה רפ-רפג. אבל הנוסח "דקאי בתשרי" נפוץ יותר בעדי הנוסח הקדומים: כת"י מינכן 140; כת"י אגלאו 270; כת"י ניויורק, בית המדרש לרבנים 1608; כת"י נירנברג; דפוס קושטא רסה-רסט. ויש גם נוסחת כלאיים: "דקאים בחג בתשרי" (כת"י לונדון, הספרייה הבריטית 400). כל הנתונים הם על-פי מאגר 'הכי גרסינן' (נדלה ביום ח במרחשון תשפ), ושם נרשמו הסיגנטורות המלאות של עדי הנוסח.

17 ראה: פני יהושע, ראש השנה שם, ד"ה 'בתוספות'. לדעת 'פני יהושע' שם, למסקנת ה'תוספות', ישנן שתי שיטות בחז"ל: א, אברהם נימול ביום הכיפורים והמלאכים באו בחג הסוכות (זו שיטת פרקי רבי אליעזר והבבלי בראש השנה שם); ב, נימול שלושה ימים קודם הפסח והמלאכים ביקרוהו בפסח (זו דעת המדרשים הארציסראליים והבבלי בבבא מציעא שם). ועל אף שהסברו בדעת ה'תוספות' לא מוכרח, ייתכן שהדעה הראשונה שפיתח כבר הובאה אצל ר' אברהם ב"ר עזריאל מביהם (שבשל 'פני יהושע' לא הכיר את ספרו). ראה: ערוגת הבשם, ג, מהדורת א"א אורבך, ירושלים תשכב, עמ' 205. הוא מביא שם את שתי הסוגיות בבבלי ואת פרקי רבי אליעזר, וכותב בין היתר: "נמצא, כשנימול ביום הכיפורים באו [ה]מלאכים בסוכות". אך באמת, לשון העניין שם נשתבשה בכמה פרטים וקשה לעלות ממנו מסקנות ודאיות.

זאת כותב, שב"ערב סוכות" באו המלאכים, ונראית כוונתו: סמוך לפני חג הסוכות, ביום י"ב בתשרי (או: י"ג בתשרי)¹⁸, ולא דווקא בערב סוכות ממש (י"ד בתשרי). כן הוא כותב:

בפרקי דר"א: ציוהו [=את אברהם] למול ביום הכפורים, ובאו המלאכים יום שלישי למילה, **ערב סוכות**, ובפסח נולד יצחק, הרי **לאחר ששה חודשים נולד**...¹⁹.

דבריו: "הרי לאחר ששה חודשים נולד", הם עלי פי הנאמר בבבלי²⁰, ומכך שהוא כורכם עם דברי פרקי רבי אליעזר משמע שלדעתו, הוא הוא, התלמוד בבלי ופרקי רבי אליעזר אמרו דבר אחד, וממילא יש להניח, שהוא הבין את "דקאי בחג" כמדבר על סמוך לפני חג הסוכות, על "ערב סוכות" (ושמא היתה גירסתו בתלמוד הבבלי: "דקאי בתשרי").

במקום נוסף כורך בעל הפירוש את התלמוד הבבלי עם פרקי רבי אליעזר, ומסיק שביאת המלאכים ו"שלישי של מילה **בערב סוכות**..."²¹, אך במקומות אחרים בפירושו הוא דווקא מביא את שיטת המדרשים האחרים, שביקורם של המלאכים חל בפסח או בערב פסח²². ואין בכך תימה, שכן סגנונו של הפירוש לקטני למדי, ומחברו הרשה לעצמו להביא דעות מדרשיות סותרות.

נסכם את הדעות השונות למסורת הבבלי בדבר זמן בוא המלאכים לאברהם:

פרקי רבי אליעזר: בשנים עשר בתשרי.

הבבלי, כפשוטו²³: בחג הסוכות, או: בחודש תשרי²⁴.

הבבלי, לדעת התוספות: בשלושה עשר בתשרי.

לפי המשוער, מדרש פרקי רבי אליעזר נערך במאה השמינית, וככל הנראה, בארץ ישראל או

18 שאיני יודע אם הסכים לדעת בעלי ה'תוספות' שיש למנות את ה'יום השלישי' למילה בלא יום המילה עצמו. עי' לעיל, ליד הערה 15.

19 פירוש הרוקח על התורה, א, פרשת לך לך, עמ' קמו. הנוסף במוסגר ממני.

20 בבלי, ראש השנה יא ע"א: בפסח נולד יצחק, מנלן? כדכתיב (בראשית יח יד): 'למועד אשוב אליך'. אימת קאי? ... אלא **דקאי בחג**, וקאמר לה **בניסן**, אכתי **בשיתא ירחי** מי קא ילדה? תנא: אותה שנה מעוברת היתה... [וה] יולדת לשבעה - יולדת למקוטעין".

21 ראה פירוש הרוקח על התורה, א, פרשת וירא, עמ' קנה: "נ' יוקח נא מעט מים ורחצו רגליכם, והשענון תחת העץ, רמז לסוכה. בפרק 'השוכר את הפועלים' (בבא מציעא פו ע"ב): יום שלישי של מילה היה. [ו] בפרקי דר' אליעזר: נימול ביום הכיפורים. אז שלישי של מילה **בערב סוכות**...". ובנוגע לדבריו: "רמז לסוכה", השווה להלן, הערה 34.

22 דעה מדרשית זו הובאה, לכל הפחות, חמש פעמים בפירוש המדובר: (א) "...כנגד ג' נשים עוסקות בבצק, כי **ערב פסח** היה" (פירוש הרוקח על התורה, א, פרשת לך לך, עמ' קנ); (ב) "'מהרי', שלא יחמיצו העוגות, כי פסח היה" (שם, פרשת וירא, עמ' קנד); (ג) "'כעת חיה', בגימטריא פרס הפסח היה" (שם, פרשת וירא, עמ' קנד); (ד) "ובפסח נתבשר אברהם" (שם, ב, פרשת בא, עמ' נה); (ה) "סמך פסח אל 'לא תבשל גדי', רמז אל אברהם: 'ליקח חמאה וחלב וכן הבקר אשר עשה ויתן לפניהם', זה היה בפסח" (שם, פרשת כי תשא, עמ' קפד). וכן למסקנת התוספות לפי דעת 'פני יהושע'.

24 הדבר תלוי בנוסחאות התלמוד, עי' לעיל, ליד הערה 16 ובה.

בקהילה שעמדה תחת השפעתה²⁵, אך עורכו כבר הכיר את התלמוד הבבלי והושפע ממנו רבות²⁶. מסתבר אפוא, שגם דבריו בסוגיה שלפנינו משקפים מסורת בבלית, שכאמור, תאריך ביקור המלאכים שהוא נוקב קרוב מאוד לדברי התלמוד הבבלי, בעוד המדרשים הארצישראליים קובעים את ביקורם של המלאכים **בפסח**!

ב. בפייטנות הקדומה

קיומן של שתי המסורות, ארצישראלית ובבלית, משתקפת יפה בפייטנות. הפייטנים יסדו את יצירותיהם על דברי חז"ל, אך בכל הפייטנות הארצישראלית לא נשמעים הדי המסורת הבבלית שהמלאכים הגיעו לבקר את אברהם בחג הסוכות או בחודש תשרי, אלא אך ורק זו הארצישראלית, שביקורם חל בחג הפסח²⁷. נפתח בגדול הפייטנים הארצישראליים, ר' אלעזר בירבי קליר. בשבעת טל 'בדעתו אערוך חין מילולים' הוא מפיט:

לְעֶזְרוֹ פְּקֻדָּתְ בְּרָצוֹן בְּמוֹעֵד הַטַּל
מְלָאכִים כְּבִשְׁרוּהוּ עַדִּי בֶן הַמֶּנְטַל²⁸.

ביאור: 1 **לעזור**: את שרה אשתו, 'עזרו' של אברהם, שהוא נושא המחרוזת. **פקדת ברצון**: זכרת לטובה. **במועד הטל**: בפסח, הזמן שמתחילים בהזכרת הטל. | 2 **מלאכים כבשוהו**: אז המלאכים בישרו את אברהם. **עדי בן המנטל**: בדבר בנו המעולה, המרומם.

היינו: את שרה אשתו ('עזרו' של אברהם) פקדת 'במועד הטל', בפסח, אז מלאכים בישרוהו בדבר בנו המעולה. ובשבעתא אחרת שלו, ליום טוב ראשון של פסח, הוא שוב מפיט:

הוא הִלְיָלָה עָלָה בְּכַתְרִים עַד שְׁלוּשָׁה
עֲבְרֵי הַטְרִיף עָגוֹת לְמַלְאכִים שְׁלוּשָׁה²⁹.

25 ראה: א' טרייטל, פרקי דר' אליעזר: נוסח, עריכה ודוגמת סינופסיס של כתבי היד, ע"ד, ירושלים תשע, עמ' 9-6.

26 טרייטל, שם, עמ' 155-157.

27 שיטת פרקי רבי אליעזר, שאברהם נימול ביום הכיפורים, ייתכן שהובאה אצל פייטן מאוחר יחסית, שכבר הכיר את המדרש הזה. ראה: ע' הכהן, קדושתאיתו של ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי למועדי השנה, ע"ד, ב, ירושלים תשסד, עמ' 246, טור 324 ובביאור לשם. אך אין לקבוע בכך מסמרות, שכן דברי הפייטן שם סתומים למדי ויכולים להתפרש לעניינים אחרים. ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי פעל בארץ ישראל או באחת מן הקהילות הסמוכות לה, ברבע האחרון של המאה התשיעית וברבע הראשון של המאה העשירית. ראה: הכהן, שם, א, עמ' 222-240. ועל הכרותו עם פרקי רבי אליעזר, ראה: הכהן, שם, עמ' 201-205; מחזור היוצרות של ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי לפרשות השבוע, מהדורת ע' הכהן, ירושלים תשעט, מבוא, עמ' 186-188.

28 מ' רנד, 'אלעזר בירבי קליר: שבעת טל נוספת', קבץ על יד, סדרה חדשה, ספר כ (ל), ירושלים תשעא, עמ' 67.

29 שבעתא 'ושמרת אות ליל זה להשתלש', נדפס: ע' פליישר, 'מבנים סטרופיים מעין-אזוריים בפיט הקדום', הספרות, ב (תשל), עמ' 211. בהמשך השבעתא מזכיר הקלירי שוב את ביקורם של המלאכים בבית אברהם

ביאור: 1 **הוא הלילה:** ליל חמשה עשר בניסן. ואין כוונתו ללילה ממש, כי ביקור המלאכים (עליו מדבר בטור הבא) היה ביום (בראשית יח א: "כחום היום"), שהפייטן נקט 'הוא הלילה' רק בגלל שזו שבעתא לליל פסח ו'הוא הלילה' בשמות יב מב משמש לה כפסוק מסגרת. **עלה:** נתעלה. **בכתרים עד שלושה:** איני יודע פירושו. | 2 **עברי:** אברהם אבינו; על-שום בראשית יד יג. **הטריף:** האכיל, נתן מזון (על לשון 'טרף', עי' משלי ל ח; תהלים קיא ד). **עגות:** מצות. **למלאכים שלושה:** לשלושת המלאכים.

כיוצא בכך בקרובתו לפסח 'אסירים אשר בכושר שעשעת':

טַרְם חֲמִיצָה חֲרָה חֲפָזוֹ לְצֵאת בְּכִישׁוֹר
יֵצְאוּ לִקְץ רֵץ דּוֹד רַךְ לְתִשׁוֹר³⁰.

כלומר: ישראל נחפזו לצאת ממצרים טרם שנחמצו העוגות ('חררה') שאפו, באותו זמן ('לקץ') שהידיד (אברהם; 'דוד') רץ ומיהר לתת כתשורה את בן הבקר ה'רך' למלאכים. ובפיוטו 'או על כל חיותו יער', שהוא פיוט ה מקרובה זו:

רֵץ אֶל בֶּקֶר אֵב בְּזֶה מוֹעֵד
עַת אֲשֶׁר גְּדוּדִים לְהִזְמִין וְעַד
בְּכֵן זִכְרוֹן שׁוֹר אֶהַג בְּזֶה מוֹעֵד
שׁוֹר אוֹ כֶּשֶׁב אוֹ עֵז לְהִיּוֹת לִי לַעַד³¹.

ביאור: 1 **רץ אל בקר אב:** אברהם אבינו ('אב', על-שום בראשית יז ה) רץ אל הבקר. **בזה מועד:** בזמן הזה, בחג הפסח. | 2 **עת:** זמן. **גדודים:** מלאכים, על-שום איוב כה ג. **להזמין ועד:** הזדמנו והתוועדו במקום אחד. | 3-4 **בכ:** לכן. **זכרון שור:** עניינו של קרבן השור. **אהג:** אהגה, אקרא ואלמד. **בזה מועד:** בזמן הזה, בחג הפסח, והיא פרשת **שור או כשב או עז:** ויקרא כב כו ואילך, היא קריאת התורה ליום טוב ראשון של פסח, למשנת מגילה, ג ה. **להיות לי לעד:** לזכרון לריצתו של אברהם אל הבקר והאכלת המלאכים.

ושוב הוא חוזר על הדברים בפיוט ו מהקרובה, פיוט 'אומץ גבורתיך הפלאת בפסח':

דְּלִתִּי דְּפִקֶּת כָּחוֹם הַיּוֹם בְּפֶסַח
הַסְעִיד נוֹצְצִים עֲגוֹת מִצּוֹת בְּפֶסַח
וְאֶל הַבֶּקֶר רֵץ זָכֵר לְשׁוֹר עֶרְךָ פֶּסַח³².

ביאור: הנושא הוא אברהם אבינו. 1 **דלתי דפקת:** הקב"ה בא לבקר את אברהם. **כחום היום:**

בהקשר ליום טוב ראשון של פסח: "זר עטר הורו עם כתרים שלשה / כחו בעין והנה שלשה" (פליישר, שם, עמ' 212). כלומר: אביו ('הורי') של יצחק עוטר 'זר' 'עם כתרים שלשה', כשראה ('חו') בעיניו את שלושת המלאכים שבישרו לו על לידת יצחק.

30 מחזור פסח, עמ' 109.

31 שם, עמ' 114.

32 שם, עמ' 118.

בראשית יח א: "וַיֵּרָא אֵלָיו יְיָ בְּאֵלֵי מְמָרָא, וְהוּא יֹשֵׁב פֶּתַח הָאֵהָל כְּחֵם הַיּוֹם". **בפסח:** בחג הפסח. | 2 **הסעיד:** האכיל. **נוצצים:** מלאכים. והכינוי ע"ש יחזקאל א ז. **עגות מצות:** כמו שאברהם ציוה לשרה: "לֹאֲשֵׁי עֲגוֹת". | 3 **ואל הבקר רץ:** בראשית יח ז: "וְאֵל הַבָּקָר רָץ אַבְרָהָם, וַיִּקַּח בֶּן בָּקָר רֶךְ וְטוֹב, וַיִּתֵּן אֶל הַנַּעֲרָה וַיִּמְהַר לַעֲשׂוֹת אֹתוֹ". **זכר לשור ערך פסח:** זכר לשור שהאכיל אברהם למלאכים אערוך ואסדר, אקרא, בפרשת 'שור או כשב' (ויקרא כב כו ואילך).

ובפיוטו, מסוג סדר עולם, 'אאגרה בני איש':

נַחֲצַב כְּצוּר אֲטֵם זֶרֶם מְלִיחָה

נַחֲשָׁב אֶת עֲדָנוֹ לְהִפְקֵד בְּעַת טַל³³.

ביאור: 1 **נחצב כצור:** אברהם אבינו. עלי-שום ישעיה נא א-ב: "הִבִּיטוּ אֶל צוּר חֲצִבְתֶּם... הִבִּיטוּ אֶל אַבְרָהָם אֲבִיכֶם". **אטם זרם מלהטיל:** שנאטם מלהטיל זרעו ('זרם', עלי-פי יחזקאל כג כ). כלומר, שהיה עקר. | 2 **נחשב:** נזכר ונפקד. **את עדנו:** עם שרה. וכינוי 'עדנו' לשרה הוא עלי-שום אמירתה: "אַחֲרֵי בְלִיתִּי הָיְתָה לִי עֲדָנָה" (בראשית יח יב). **להפקד:** להפקד בבנים. **בעת טל:** בזמן שמתחילים להזכיר את הטל, והוא ביום חמשה עשר בניסן.

היינו: אברהם העקר נזכר עם שרה 'להפקד' בבנים, שבאו המלאכים ובישרוהו על זאת, בזמן שאנו מתחילים להזכיר טל. וכיוצא בזה מפייט ר' אלעזר בירבי קליר גם בפיוט 'אדון מקדם תכנו ראש' מהקדושתא 'אתית עת דודים כגעה' לפרשת החודש:

זְמַן עֲדָנָה בּוֹ בְשָׂרָה

חֲנוּט לְקִצּוֹ עֲקוּד לְמוֹסְרָה

טַפִּיָּה בְּכֵן בּוֹ בְשָׂרוֹ בְּשׂוֹרָה³⁴.

ביאור: 1 **זמן:** זמן זה, חודש ניסן. **עדנה:** שרה אמנו. ונתכנתה כן עלי-שום אומרה: "אַחֲרֵי בְלִיתִּי הָיְתָה לִי עֲדָנָה" (בראשית יח יב). **בו בשרה:** בישרו אותה את הבשורה האמורה בטור הבא. | 2 **חנוט:** תוליד בן. **לקצו עקוד למוסרה:** אשר עתיד בזמנו להימסר לעקדה. | 3 **טפיה:** ישראל, צאצאיה של שרה. **בכך:** כך, כמו כן. **בו:** באותו זמן, הוא חודש ניסן. **בשרו בשורה:** נתבשרו בבשורת הגאולה ממצרים.

כלומר: "בחדש הזה נתבשרה שרה שתלד בן. **בפסח באו לה המלאכים ואמרו:** 'למועד הזה' (בראשית יז כא), היינו, פסח של שנה הבאה, שבו נולד יצחק. דתניא בסדר עולם: בט"ו בניסן נולד יצחק; בט"ו בניסן באו המלאכים לבשר שרה אמנו". כן נתבאר בפירוש פיוטים מבית מדרשו של רש"י³⁵.

בקדושתא זו לפרשת החודש, בפיוט ט 'אחד ייחד חודש זה מיוחד', חוזר שוב הקלירי על

33 שם, עמ' 219.

34 סדר עבודת ישראל: נוסח פולין, מהדורת י' בער, רדלייים תרסא, עמ' 701.

35 פיוטים לארבע פרשיות: קרובץ לפורים עם פירוש רש"י ובית מדרשו, מהדורת הרב א' אייזנבך, ניו-יורק תשעד, עמ' רכא-רכב.

העניין. הוא מונה את הנסים שארעו בחודש ניסן במשך הדורות³⁶ - את הנסים שנעשו לאבות, את הנסים שנעשו במצרים, את הנסים שנעשו במשכן וכן הלאה, ובחטיבה הראשונה, בנסים שנעשו לאבות, הוא מפיט:

חידוש ניסי צורים / אב ועדנה קעוררו מלדגות
בקרב כסוחים נחרפו ללעגות
גאָה הצמיח חדשות להפריח ערוגות
בקץ בשורת לוישי ועשי עגות³⁷.

ביאור: 1 **חידוש ניסי צורים**: הנסים שנעשו ונתחדשו לאבות ('צורים', על-שום תנחומא, בלק, יב: "כי מראש צורים אראנו" [במדרב כג ט], אלו האבות) בחודש ניסן. **אב ועדנה**: אברהם ושרה. כינוי 'אב' לאברהם הוא על-פי בראשית יז ה, וכינוי 'עדנה' לשרה על-פי שם יח יב. **כעוררו**: כשהיו ערירים. **מלדגות**: מלפרות ולרבות. | 2 **בקרב כסוחים**: בין אומות העולם הדומים לקוצים כסוחים. **נחרפו**: נתבוזו. **ללעגות**: ללעג. | 3 **גאָה**: הקב"ה. **הצמיח חדשות**: ברא דבר שלא היה, ואולי כוונתו לבריאת הרחם של שרה שלא היה לה. ראה בראשית רבה, מז ב, עמ' 472: "עיקר מיטריין לא היה לה, וגלף לה הקב"ה עיקר מיטריין". **להפריח ערוגות**: להקים ולד לשרה. | 4 **בקץ בשורת לוישי ועשי עגות**: בזמן ('בקץ') שנתבשר אברהם בבשורת הבנים, שאז אמר לשרה: "לוישי ועשי עוגות", שכן יצחק נולד בחמשה עשר בניסן (עי' לעיל, ליד הערות 4, 5 ועוד) ובו בזמן, שנה קודם לכן, באו שלושת המלאכים לאברהם.

ושוב הוא מפיט בשבעתא 'הודיע יי ארחות תענוגות' ליום טוב ראשון של פסח שחל בשבת:

בשלח פרעה אום ערוגות
יצאאות השבת אלפים משיגות
בשבת אומר נם הגות
אב פץ לוישי ועשי עגות³⁸.

ביאור: 1 **בשלח פרעה**: כששלח פרעה. **אום ערוגות**: את ישראל, והכינוי על-פי שיה"ש ו ב. | 2 **יצאאות השבת אלפים משיגות**: היודעים ושומרים על איסור תחומי שבת שהם אלפיים אמה.

36 השווה מאמרי 'שמו של חודש ניסן על-שם הניסים', המעיין, נב, (201), ניסן תשעב, עמ' 15-23.

37 ע' פליישר, 'עיונים באופיים הפרווזי של אחדים ממרכיבי הקדושתא', הספרות, ג (תשלב), עמ' 576-577. פליישר, שם, עמ' 572, אינו בטוח ביחס הפיוט לקלירי, אך ש' אליצור ודאית בכך, ראה ספרה: סוד משלשי קודש: הקדושתא מראשיתה ועד ימי רבי אלעזר בירבי קליר, ירושלים תשעט, עמ' 843, בתיאור חלקי הקדושתא 'אתיית עת דודים', ויהיה זה מקובל גם במאגרים.

38 שריד משבעתא זו נדפס במאמרו של מ' רנד, ראה: M. Rand, 'Qillirian compositions for double liturgical occasions: linguistic and iconic aspects (including an appendix with editions of two new "shivatot" for Shabbat and Pesah)', *The Experience of Jewish Liturgy: Studies Dedicated to Menahem Schmelzer*, ed. D.R. Blank, Leiden-Boston 2011, p. 228.

והנושא הם ישראל, וממשיך את הטור הקודם. | 3 בשבת אומר נם הגות: הקב"ה ציוה (נ'ם) ללמוד ('הגות') ביום השבת את התורה ('אומר'). | 4 אב פץ לשי ועשי צגות: חוזר לטור 1, שפרעה שלח את ישראל ממצרים באותו זמן שאברהם ('אב') אמר ('פץ') לשרה: "לושי ועשי עוגות" (בראשית יח 1).

ר' אלעזר בירבי קליר חוזר אפוא שוב ושוב על המסורת המדרשית הארצישראלית, שבחג הפסח באו המלאכים לאברהם אבינו לבשרו שעתיד להוליד את יצחק³⁹. וכמותו נהגו גם פייטנים ארצישראליים אחרים. פייטן בשם משה, שפעל בארץ ישראל וכנראה בתקופת הפיוט הקלאסי, מפיט בקרובה לחול המועד פסח: "זאת חקת קדוש פסח, אוכלים ושותים / קמו לפסח אב אשר עשה ללא אוכלים ושותים"⁴⁰. כלומר: 'קדוש פסח' של היום הוא באכילה ושתיה, זכר לסעודת הפסח שעשה אברהם ('אב') למלאכים ('ללא אוכלים ושותים'). גם ר' יהושע הכהן, מהפייטנים הארצישראליים הקדומים (פעל בסביבות המאה השביעית), מפיט:

פסח היה זמן הפקד

ציר בו הוריתו פקד⁴¹.

ביאור: המחרוזת מדברת באברהם אבינו: 1 פסח היה זמן הופקד: פסח היה הזמן שנתבשר שהוא עתיד להיפקד ביצחק. | 2 ציר: שליחו של הקב"ה, הוא המלאך שבישר על לידת יצחק.

39 בנוגע לכך ראוי להדגיש, שדבר ר' אלעזר בירבי קליר בפיוטו 'אלים כהשעין' (מהקרובה 'ארחץ בנקיון כפות' לסוכות) אינם נוגעים לענייננו. שם הוא מפיט: "אלים כהשעין אב תחת עץ סקה / ונצב להאריחם בנפש חשקה" (מחזור סוכות שמיני עצרת ושמיחת תורה, מהדורת ד' גולדשמידט, 'ירושלים תשמא, עמ' 119). כלומר: אברהם ('אב') 'השעין' את המלאכים ('אלים') 'תחת עץ סוכה', וכנאמר בעניין (בראשית יח ג-ד): "ויאמר... והשענו תחת העץ". אין הכוונה שאברהם קיים במלאכים מצוות סוכה וממילא נוכל להסיק, שהמלאכים באו לאברהם בחג הסוכות, שהביאור הנכון הוא: אברהם הושיבם תחת סוכה כדי להצל עליהם מחום השמש, שבאותו יום הקב"ה "ניקב נקב מגיהנם והרתיח כל העולם כולו על יושביו" (בראשית רבה, מח ח, עמ' 484). וכך גם מובנו הפשוט של מדרש במדבר רבה, יב ב: "באברהם כתיב: 'והשענו תחת העץ', שעשה להם סוכה; והקב"ה עשה סוכות לבניו ביציאתם ממצרים - 'כי בסוכות הושבתי את בני ישראל' (ויקרא כג מג)". המדרש הנוכר נתפייט בידי ר' אלעזר ב"ר שמעון (אשכנז, המאה השתים-עשרה) בפיוטו 'סוכה אזכירה' לסוכות (מחזור סוכות, עמ' 15-16):

סָכָה פְּמִיבִי תִקֵּן וְנִעַץ / [...] וַיֹּאכְלוּ תַּחַת הָעֵץ

לְזִכֵּר סָכָה חֻזְנִים.

כלומר: בזמן שאברהם הסעיד את המלאכים, עשה סוכה בגלוי ('פומבי'), ובזכות סוכה זו זכו ישראל לחנות בסוכות בהיותם במדבר. ברור שאין להסיק מכך שלדעת הפייטן המלאכים באו לאברהם בחג הסוכות, שכן את עניינה של סוכה זאת נוקט הפייטן בכלל סוכות אחרות שנעשו לאישים שונים (אדם הראשון בגן עדן ויעקב אבינו ב'סוכות') שמעולם לא שמענו שהן נעשו לחג הסוכות!...

40 קרובה 'השבעתי אתכם יהודה וישראל', נדפס: מ' זולאי, 'תולדות הפיוט בארץ ישראל', בספרו: ארץ ישראל ופיוטיה: מחקרים בפיוט הגניזה, בעריכת א' חזן, ירושלים תשנ, עמ' 168.

41 קדושתא 'אמנם כמעשר נבר מעשרה' לקריאת 'עשר תעשר', נדפס: ע' פליישר, 'פרשת 'עשר תעשר' וקריאתה בימות חג לפי מנהגות ארץ ישראל', תרביץ, לו (תשכז), עמ' 144, בשילוב תיקונים על-פי 'מאגרים'.

בו: באותו זמן, בפסח. **הוריתו:** הוריו של יצחק, אברהם ושרה. ואולי הכוונה לשרה בלבד. **הוריתו:** כך בהתקנה שב'מאגרים', ואותיות 'הו' קריאתן מסופקת. אך פליישר (במאמרו הנסמך בהערה 41) קרא: 'ווייתו', והשלימו: 'דווייתו', והסביר: כאבו על היותו עירי (שם), וביאור לטור 23). **פקד:** בישר. כלומר: באותו זמן בישר להם המלאך על לידתו העתידית של יצחק.

ופייטן לא נודע מפייט בברכת מזון מפוייטת לחג הפסח:

אָז בּפֿסח גאַלַת / דּוֹרְשִׁי הוּד כְּבוֹדָךְ
הַצֵּלַת וְהַשְׁעָתָה / זָכַר נָם עֲשִׂי עָגוֹת.⁴²

ביאור: 1 **דורשי הוד כבודך:** ישראל, והכיניו על-פי תהלים קמה ה. | 2 **זכר נם עשי עגות:** כזכר לאברהם אבינו שאמר: "לושי ועשי עגות" (בראשית יח 1), כשבאו לבקר שלושת המלאכים. השווה מכלילתא דר' ישמעאל, פרשה בא, מסכת דפסחא, פרשה טז, עמ' 62: "בזכות אברהם אבינו הוציאם ממצרים".

מסתבר שהפייטן כורך את גאולת ישראל ממצרים באמירתו של אברהם, כי שניהם התרחשו באותו זמן - בחמשה עשר בניסן. וכמוהו נהגו פייטנים נוספים.⁴³

התעלמותם המוחלטת של הפייטנים ממסורת המדרש הבבלי, שביקורם של המלאכים אצל אברהם חל בחודש תשרי או בחג הסוכות וסביבתו,⁴⁴ ניכרת מאוד גם משתיקתם המוחלטת מעניין **מילת אברהם ביום הכיפורים** - האפשרי כמובן, רק למסורת הבבלי הנזכרת, שביקור המלאכים חל בחודש תשרי או בחג הסוכות⁴⁵ - שהיה ראוי לקבל מקום מכובד בפייטנותם,

⁴² ברכת מזון מפוייטת 'אז בפסח גאלתה', נדפס: ד' גולדשמידט, הגדה של פסח: מקורותיה ותולדותיה, ירושלים תשכ, עמ' 89; ש' שמידמן, ברכות המזון המפויטות מן הגניזה הקהירית: מבוא ומהדורה מדעית, ע"ד, רמת: גן תשעד, עמ' 378; א' ארליך וא' שמידמן, 'קטעי ברכות מזון מן הגניזה עם לשון זימון על פי מנהג ארץ ישראל הקדום', גנוי קדם, ח (תשעב), עמ' 99.

⁴³ כן, למשל, בקדושת י"ח לחול המועד פסח 'אני או נראיתי', המיוחסת בספק ליניי (פיטי יניי, מהדורת מ' זולאי, ברלין תרצח, עמ' שסג. המוסגר על-פי הצעת א"מ הברמן שהובאה שם בהערות):

אָנִי אָז נְרָאִיתִי כְבוֹשֶׁם עֲרוּגוֹת
[נִפְשׁוֹ]ת אֲצִילִי אֵלַיךְ עוֹרָגוֹת
פֶּסַח אֲמַצְתָּה לְרֹאשׁ חֲגִיגוֹת
בְּגוֹנֶנֶךְ זֶרַע לּוֹשִׁי וְעֲשִׂי עָגוֹת.

ביאור: 1-2 הדובר הוא עם ישראל. **נראיתי:** נחשבתי. **כבושם ערוגות:** כערוגת בושם. **אצילי:** האנשים החשובים. | 3 **אמצתה:** חיזקת. **לראש חגיגות:** לחג המרכזי, הראשון. | 4 **בגונך זרע לשי ועשי עגות:** בכך שגוננת וסוככת על ישראל, צאצאי אברהם שאמר "לושי ועשי עגות".

⁴⁴ תלוי לפי גוססחאות התלמוד, ע' לעיל, ליד הערה 16 ובה.

⁴⁵ זיקת ביקור המלאכים למילת אברהם, המתוארת בפסוקים הסמוכים לפניו (בראשית יז כג-כו), אינה צריכה לפנים, ואף לפשוטו של מקרא לא ניתן לנתק זה מזה (כן גם, למשל, פשוט לר' יהושע אבן-שועיב. ראה: דרשות ר"י אבן שועיב, פרשת וירא, מהדורת ז' מצגר, ירושלים תשנב, עמ' לד). אכן פרקי רבי אליעזר מעמיד את ביקורם של המלאכים **ביום השלישי** למילתו, דבר המוסכם במפורש רק על אחד מהמדרשים

הן מצד עצמו והן מצד היותו סמל לכפרת העוונות ביום הכיפורים. הרעיון לפיו אבי האומה, אברהם אבינו, קיים את ברית המילה, מציווי התורה החשובים, ביום הכיפורים, היום הקדוש ביותר של השנה, יפה לו להיזכר ולהידרש כמין חומר בפיוטי היום; ועל אחת כמה וכמה עניינה של זכות מילת אברהם אבינו ביום הכיפורים העומדת בכל שנה ושנה לכפר ביום זה על עוונות ישראל⁴⁶. אך עם כל זאת, פייטני ארץ ישראל הקדמונים התעלמו לחלוטין מעניינה של מילת אברהם ביום הכיפורים⁴⁷ – בשונה מן הראשונים באשכנז, צרפת וספרד, שכבר היו אמונים על המסורת המדרשית הבבלית⁴⁸ – הלא דבר הוא! אין זאת אלא, שפייטני ארץ ישראל הקדומים

- הארצישראליים (עי' מסכת אבות דרבי נתן, נו"ב, פרק יד, מהדורת ש"ז שסטר, וינא תרמז, עמ' 33), אך גם המדרשים הארצישראליים האחרים שלא דקדקו ביום המדויק, עדיין העמידו את בואם של המלאכים סמוך־אחרי מילתו (ראה, למשל: בראשית רבה, מז' י, עמ' 478; מח ד-ה, עמ' 480). נמצא אפוא, שרק פרקי רבי אליעזר שאימץ את המסורת הבבלית בדבר בוא המלאכים בחג הסוכות או בסמוך לו, היה באפשרותו לקבוע את מילתו של אברהם אבינו ליום הכיפורים, אך מדרשי ארץ ישראל שהעמידו את ביקורם של המלאכים בחג הפסח, לא היה ביכולתם להקדים את מילת אברהם ליום הכיפורים.
- פרקי רבי אליעזר, פרק כט, קושטא רעד, דף יט ע"א: "בכל שנה ושנה הקב"ה רואה דם הברית של מילה של אברהם אבינו **ומכפר על כל עוונותינו**". הקטע צוטט בהקשרו הרחב, לעיל, ליד הערה 11.
- על שני קטעי פיוט, האחד מהקלירי והשני מיניי, שהוסברו כמפייטים את שיטת פרקי רבי אליעזר שאברהם נימול ביום הכיפורים, אעמוד להלן, ליד הערה 51 ואילך והערה 59, ואראה שאין הכרח וגם לא מסתבר לבארם כן.
- בנוסף על המצויין לעיל (הערת 14-17), ומדרש אגדה, בראשית יז כו, שהעתיק את דברי פרקי רבי אליעזר, והוא מדרש מאוחר מבית מדרשו של ר' משה הדרשן (עי' לעיל, הערה 8), ראה גם פירוש ספר ציצית לר' יהודה הברצלוני, מהדורת שז"ח האלברשטאם, ברלין תרמ"ה, עמ' 59-60: "שיהיה מילתו של אברהם אבינו – שנימול זקן בן צ"ט שנים ביום עשרה בתשרי – לכפר על כל בניו הנמולים אחריו"; ר' אברהם ב"ר יצחק מנרבונה (הראב"ד השני), ספר האשכול, ב, הלכות מילה, מהדורת ח' אלבק, ירושלים תרצח, עמ' 12; ר' יעקב אנטולי, מלמד התלמידים, לשבת שובה, ליק תרכו, דף קפא ע"ב: "וכמו כן, אברהם אבינו מל ביום הכפורים את ערלת בשרו הכורתת ברית, למול את שאר הערלות, ערלת לב ואוזן ושפתים"; ר' אברהם ב"ר נתן הירחי, ספר המנהיג, שער הכנסת אורחים, מהדורת י' רפאל, ירושלים תשלח, עמ' תרצז: "ובפרקי ר' אליעזר: אברהם אבינו נימול ביום הכפורים, ויום שלישי למילה באו אליו המלאכים"; ר' מנחם ב"ר שלמה המאירי, חיבור התשובה, מאמר ב (משיב נפש), פרק א, מהדורת הרב א' סופר, ניו יורק תשי, עמ' 237; ר' לוי ב"ר אברהם מפרובאנס, לית חן, ב: איכות הנבואה וסודות התורה, מהדורת ח' קרייסל, באר־שבע תשסז, עמ' 531; דרשות ר' יהושע אבן שועיב, פרשת וירא, עמ' כט. עד כאן מחכמי פרובאנס וספרד, ומכאן והלאה מתורתה של אשכנז: ר' שמעון ב"ר יצחק ממגנצא, בסילוק 'אשר מי יעשה כמעשיך וכגבורתיך', מונה את עשרה הנסיגות שנתנסה בהם אברהם אבינו, והנסיגות השמיני הוא: "בהמלו עֲרֵלַת בָּשָׂרִים / בְּעֶשְׂוֹר לְחֹשֶׁךְ / בְּיוֹם הַכְּפָרִים / וּבְכָל שָׁנָה נִדְרֵית דָּם מִמֶּלְתּוֹ קֵדֶם פְּרִים וְאֻמּוּרִים / וּמִכְפָּר עֲוֹנוֹת עַמּוֹ לְהַצִּידֵקִים כְּיָדֵיךָ" (מחזור לימים הנוראים [...]); א, ראש השנה, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשל, עמ' 119). והעניין גם נרמז בפיוט לברית מילה 'אלהים צוית ליידיך בחיך', לר' אפרים ב"ר יעקב מבונא:

פֶּאֶרְךָ לֹו בְּאַלְנֵי מִמְרָא בְּהֶרְאָךְ

פֶּקוּדֶךָ בְּיוֹם כְּפֹור בְּעֶשְׂוֹתוֹ בְּמוֹרְאָךְ

(סדר עבודת ישראל: נוסח אשכנז, מהדורת י' בער, רדליהיים תרכח, עמ' 739).

ביאור: 1 פֶּאֶרְךָ לֹו בְּאַלְנֵי מִמְרָא בְּהֶרְאָךְ: הראית ונגלית בהודך לאברהם באלוני ממרא. | 2 פֶּקוּדֶךָ בְּיוֹם כְּפֹור: אחרי שעשה את מצוותך, שנימול, ביום הכיפורים. במוֹרְאָךְ: מיראתו לך.

לא הכירו ולא ידעו מן המסורת הבבלית, שאברהם נימול ביום הכיפורים והמלאכים ביקרו אצלו בסמוך לכך, בסביבות חג הסוכות.

בשולי הדיון בדברי הפייטנים הנוגעים לענייננו אעיר, כי לעומת האזכורים הרבים לביקורם של המלאכים אצל אברהם, כמעט שלא נזכר בפייטנות דבר ביקורם אצל לוט – שהיה בערבו של אותו יום⁴⁹ – פרט לאזכור יחידי היוצא מן הכלל⁵⁰. והסיבה פשוטה: ביקורם אצל לוט אינו משמעותי בתולדות חיי האומה וודאי שלא בהשוואה לביקורם אצל אברהם, אז בישורוהו על לידתו העתידית של יצחק בנו.

ג. ההכיר הקלירי את השיטה שאברהם נימול ביום הכיפורים?
הארכנו אפוא בהבאת דברי הפייטנים הארצישראליים הקדומים, ובמיוחד פייטנותו של ר' אלעזר בירבי קליר, שהקפידו לנקוט כדעת המדרשים הארצישראליים, שאברהם אבינו נימול בחמשה עשר בניסן, והתעלמו לחלוטין משיטת התלמוד הבבלי ופרקי רבי אליעזר, שהוא נימול ביום הכיפורים (כדעת פרקי רבי אליעזר) או באחד מימי חודש תשרי (כדעת התלמוד הבבלי).

אמנם קטע אחד מפיוטי ר' אלעזר בירבי קליר ליום הכיפורים נתבאר בהנחה שהוא נפייט תוך היכרות עם שיטת פרקי רבי אליעזר, שאברהם נימול ביום הכיפורים ובזכות זה הקב"ה מכפר לישראל על עוונותיהם באותו היום, אך לדעתי אין כל הכרח להסב לכך את דברי הפייטן. מדובר בקדושתא 'אזרחי וזרעו חספ' ליום הכיפורים, בו נפייט:

מִלְתּוֹ לְתַשַּׁע וְתַשְׁעִים

נְקוּת בְּנֵי מִשְׁפָּחָם

סֶלַח בְּרַחֲמֶיךָ לְכָל הַפּוֹשְׁעִים

וכן כותב ר' אלעזר ב"ר יהודה מוורמייזא (ה'דוקח'), ספר השם, מהדורת הרב א' אייזנבך (בתוך: ספרי הר"א מגרמייזא בעל הרוקח, א), 'ירושלים תשסד, עמ' קעז: "וביום הכיפורים נימול אברהם, וזוכר לשב ביום העשור"; פירושי יידור התפילה לרוקח, מהדורת הרב מ' הרשקר, 'ירושלים תשנב, עמ' תרצה: "בפרקי ר' אליעזר, בעצם היום הזה נימול אברהם... ולא עוד אלא בעשור לחודש, ביום הכפורים...". וכך שם, עמ' תשה. וראה עוד: פירוש הרוקח על התורה, א, פרשת לך לך, עמ' קמד; שם, ב, פרשת אמור, בני-ברק תשמא, עמ' רפו; פירוש רבינו אפרים ב"ר שמשון על התורה, א, פרשת לך לך ('מכתיבה אשכנזית'), מהדורת הרב י' קלוגמן, בני-ברק תשננ, עמ' סא; פירוש חזקוני, בראשית יז כז; ספר קושיות, סי' רט, מהדורת, 'ירושלים תשסז, עמ' קסד. ויש עוד כהנה וכהנה, ולא עת האסף.

49 עי' בראשית יט א.

50 ר' אלעזר בירבי קליר, בפיוטו 'אומץ גבורתיך הפלאת בפסח', המפרט מאורעות רבים ושונים שארעו בפסח, הביא כמובן, את ביקור המלאכים אצל אברהם (עי' לעיל, ליד הערה 32), ומיד לאחר מכן – את ביקורם אצל לוט והשמדת סדום באותה עת: "זועמו סדומיים וְלִהְיוּ בְּאֵשׁ פֶּסַח / חֲלַץ לוֹט מֵהֶם וּמִצּוֹת אָפֶה בְּקֶץ פֶּסַח" (מחזור פסח, עמ' 118). כלומר: 'בְּקֶץ פֶּסַח', בּוֹמָן פֶּסַח, אפה לוט מצות למלאכים. ועל 'קץ' בהוראה של 'זמן', ראה: נ' וידר, 'המונח 'קץ' במגילות הגנוזות ובפיוט', בספר: התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב: קובץ מחקרים, 'ירושלים תשנח, עמ' 492-501.

עבור על כל פשעים⁵¹.

ביאור: 1 **מילתו לתשע ותשעים**: אברהם נמול בהיותו בן תשעים ותשע שנה; עי' בראשית יז כד. | 2 **נקות בניו מפשעים**: ובזכות המילה הקב"ה מנקה את ישראל מעוונותיהם. עי' להלן בגוף המאמר. | 3-4 **סלח ברחמך לכל הפושעים / עבור על כל פשעים**: פניית הפייטן להקב"ה בבקשת מחילה לעוונות ישראל.

מהדירי הקדושתא הסבירו את הטורים: "מילתו לתשע ותשעים / נקות בניו מפשעים", על-פי דברי פרקי רבי אליעזר: "בעשור לחודש, ביום הכפורים, נימול [אברהם]... ובכל שנה ושנה הקב"ה רואה דם הברית של מילה של אברהם אבינו ומכפר על כל עונותינו"⁵². אמנם קשה להסכים לסברה שהקלירי הכיר את דעת פרקי רבי אליעזר בנוגע לזמן מילת אברהם ביום הכיפורים, שכן בכל פיוטיו האחרים הוא חוזר שוב ושוב, **כעשר פעמים**, על שיטת המדרשים **הארצישראליים** שהמלאכים באו לבקר את אברהם ביום טוב ראשון של פסח – וכמובן שלא ניתן לנתק את ביקור המלאכים ממילת אברהם⁵³ – וכמותו נהגו כל הפייטנים הארצישראליים שדיברו בעניין, משמע שהם בכלל לא הכירו את המסורת ה**הבבלית**, שהעמידה את מילת אברהם באחד מימי חודש תשרי, או את שיטת פרקי רבי אליעזר, ה**הבבלית** ביסודה (!)⁵⁴, שהוא נימול ביום הכיפורים.

נראה אפוא, שלאמתו של דבר אין כל צורך להבין את הקטע הפייטני המדובר כמדבר על כפרת עוונות ישראל בזכות מילת אברהם ביום הכיפורים, שכן הרעיון שמילת אברהם מכפרת על עוונותיהם של ישראל מופיע במדרשים אחרים בלא כל זיקה למילתו ביום הכיפורים. כן דרשו במדרש שיר השירים רבה:

‘עד שיפוח היום’ (שיה"ש ד ו)... בשעה שמל אברהם אבינו את עצמו ובניו ובני ביתו, עשה ערלותיהן גבעה, וזרחה עליהן החמה והתליעו, ועלה ריחן לפני הקב"ה כריח קטרת הסמים וכריח קומץ הלבונה שעל גבי האש, ואמר הקב"ה: **לכשיבואו בניו של זה לידי עבירות ומעשים רעים**, אני נזכר להם זה הריח ואתמלא רחמים עליהם והופך להם מדת הדין למדת רחמים, מה טעם? 'אלך לי אל הר המור' (שם)⁵⁵.

51 פיוטי הקלירי ליום הכיפורים, עמ' 439; אליצור, סוד משלשי קודש, עמ' 595.

52 לעיל, ליד הערה 11. השווה גם פיוטי הקלירי ליום הכיפורים, מבוא, עמ' 241 והערה 47 (בעיבוד קל, והמוסגר נוסף ממני): "מבין הנסיונות, ברית המילה מודגשת במיוחד בכמה מהקדושתאות [של הקלירי ליום הכיפורים]... 'במוסר לְחֻמוֹ תְּתוּמִים'; 'לְתַשְׁעִים וְתַשְׁעֵי מִלְתּוֹ'; 'עֲצִינוּ נֶפֶשׁ חֲתִימָתוֹ'; 'קֹדֶשׁ בְּמִלַּת בְּרִית'. מדרך הזכרת ברית המילה במקומות הללו אי אפשר להוכיח שהקלירי כבר הכיר את המסורת המתועדת במדרש מאוחר יותר שאברהם נימול דווקא ביום הכיפורים [=הוא פרקי רבי אליעזר הנזכר], אך לאור הבלטת הנושא בפיוטים שלפנינו אין זה מן הנמנע שמסורת זו כבר הילכה בימיו".

53 עי' לעיל, הערה 45.

54 עי' לעיל, תת-פרק א, ובמיוחד במחציתו השנייה.

55 שיר השירים רבה, ד א [ו]. בדומה לכך בבראשית רבה, מז ז, עמ' 475: "בשעה שמל אברהם את ילידי ביתו,

זאת ועוד, אפשר גם שפייטננו נתכוון לומר, **שמצוות המילה** מכפרת על העוונות, ולא דווקא **מעשה מילתו של אברהם**. ואם כי כפרתה של מצוות המילה מפורשת רק ב'מדרש אגדה' המאוחר⁵⁶, מסתבר שכן ניתן להבין את הרעיון המדרשי הנפוץ שברית מילה מצלת מדינה של גיהנם⁵⁷.

וכך, באחת משתי הצעות אלו ובמיוחד האחרונה, יש להסביר את דבריהם של פייטנים אחרים, מוקדמים לקלירי ומאוחרים לו, שהזכירו בסמיכות למילת אברהם את מחילת העוונות (או ההצלה מהגיהנם) שזוכים מקיימי ברית מילה. כי אף אחד מהם לא נתכוון לכרוך את כפרת העוונות עם מילת אברהם **ביום הכיפורים**!

כן מפיט יוסי בן יוסי בסדר העבודה 'אתה כוננת עולם ברב חסד':

נְטֵשׁ מְגוּרֵיו / וְנִמְשֵׁךְ אַחֲרֶיךָ / וְנִמְצָאתָ לוֹ / בְּאֵשׁ וּבְמִלְחָמָה
נִתְבּוֹסֵס בְּדָם בְּרִית / וְזָרְעוֹ אַחֲרָיו / כִּי הִיא תִצְלֵל / עֲמוּסָיו מִשְׁחַת⁵⁸.

ביאור: המחרוזת מדברת באברהם אבינו. 1 **נטש מגוריו**: אברהם נטש את מקום מגוריו (עי' בראשית יב א ואילך). **ונמשך אחריך**: ונמשך אחרי הקב"ה. והפייטן מדבר אל הקב"ה בלשון נוכח. **ונמצאת לו באש ובמלחמה**: ונמצאת להצילו מכבשן האש (עי' בראשית רבה, מד יג, עמ' 435) ובמלחמת ארבעת המלכים (עי' בראשית יד א ואילך). 2 **נתבוסס בדם הברית**: אברהם נימול והתבוסס ונתגולל בדם הברית. **וזרעו אחרייו**: צאצאיו ממשיכים לקיים את ברית המילה. **כי היא תציל עמוסיו משחת**: כי ברית המילה מצילה את ישראל ('עמוסיו', על-שם ישעיהו מז ג) מן הגיהנם. ראה תנחומא, לך לך, כ: "חביבה המילה, שנשבע הקב"ה לאברהם, שכל מי שהוא מהול אינו יורד לגיהנם".

כלומר: אברהם מל את עצמו ונתבוסס בדם הברית, וצאצאיו ממשיכים לקיים מצוה זו, המצילה אותם מ'שחת', מן הגיהנם. ואין כאן שום רמז לרעיון, שדווקא דם בריתו של אברהם שנימול ביום הכיפורים מכפר על ישראל!⁵⁹

העמידן גבעת ערלות וזרחה עליהם חמה והתליעו, ועלה ריחן לפני הקב"ה כקטרת סמים. אמר הקב"ה: בשעה שיהו בני באין לידי אחריות מעשים, אני נזכר להם אותו הריח ומתמלא עליהם רחמים". אך כאן לא הודגש "בשעה שמל אברהם אבינו **את עצמו**", אע"פ שכמובן כוונתו גם לכך, כמפורש בבראשית יז כג, שהוא וילידי ביתו נימולו באותו יום.

56 מדרש אגדה, שמות כ א: "'מזבח אדמה' וגו', אל תיקיר 'מזבח אדמה', אלא מזבח דם מילה. כי היום ישראל בגלותיהם, וכל מי שיתן לו הקב"ה בן ומל אותו ביום השמיני, כאילו בנה מזבח לה' והעלה עליו עולה, לכן נאמר 'מזבח אדמה'". חיבור מדרשי זה מאוחר, והוא מבית מדרשו של ר' משה הדרשן, עי' לעיל, הערה 8.

57 עי', למשל, בראשית רבה, מוח ח, עמ' 483; תנחומא, לך לך, כ: "חביבה המילה שנשבע הקב"ה לאברהם, שכל מי שהוא מהול אינו יורד לגיהנם".

58 פיוטי יוסי בן יוסי, מהדורת א' מירסקי, מהדורה שנייה מורחבת, ירושלים תשנא, עמ' 185.

59 ולא דק א' מירסקי, מהדיר ומפרש הפיוט, שברבבו בביאורו לקטע הפיוט את **תאריך** מילת אברהם לפי פרקי רבי אליעזר - יום הכיפורים (ראה: פיוטי יוסי בן יוסי, עמ' 185, ביאור לטור 56), זאת בשעה שבדברי הפייטן אין כל רמזה לכך ואין ספק שהוא לא הכיר דעה בבליית זו! כנראה מירסקי בא לידי כך מפני שסבר בטעות את

כיוצא בזה בסדר העבודה 'אזכיר גבורות' לאותו פייטן, במחרוזות המדברות בעניינו של אברהם:

טבע חותם ברית / שם בשארו / בה תפן פוערת / ואז תקפץ פיה⁶⁰.

ביאור: טבע: הטבעת, רושם. חותם ברית: מילה. בשארו: בבשרו, של אברהם, שהוא נושא המחרוזות. בה: בברית המילה. תפן: תסתכל, תביט. פוערת: הגיהנם, והכיניו עליפי ישעיה ה יד. ואז תקפץ פיה: הגיהנם, ולא תקבל את ישראל לתוכה.

כן גם בפיוט סדר העבודה 'אאזרה גבורה לנאזר בגבורה' לר' שלמה סולימן אלסנג'ארי, בן דורו המבוגר של רב סעדיה גאון:

טרף מתועבי / בברית מלעיבי

טפטופה תרבה / רפאות למכאובי

טרחות זעם תחבא / ודמה יכבה

מדרתה אש ועצים הרבה⁶¹.

ביאור: 1 טרף מתועבי בברית מלעיבי: הקב"ה דחה את המתעבים ומלעיבים בברית מילה, שאינם מקיימים אותה, ובחר באברהם (שהוא נושא המחרוזות שם). והכוונה, שהקב"ה בחר בו בכך שציווהו על המילה. 2 טפטופה תרבה רפאות למכאובי: דם המילה המטפטף ירבה רפואה לחטאים, שבזכות המילה נמחלים העוונות. ודימוי מחילת החטאים לרפואה הוא עליפי ישעיה ו י. 3 טרחות זעם: כינוי לגיהנם. תחבא: תסתיר. ודמה יכבה: דם המילה יכבה את הגיהנם הנזכר בטור הבא, "שכל מי שהוא מהול אינו יורד לגיהנם" (תנחומא, לך לך, כ). 4 מדרתה אש ועצים הרבה: ישעיה ל לג. וכאן תיאור לגיהנם.

אע"פ שפייטן זה השתמש הרבה במדרש פרקי רבי אליעזר, כניכר מיצירות אחרות שלו⁶², כאן בענייננו אין כל הכרח לבאר דבריו עליפי שיטת אותו מדרש שהקב"ה מכפר על עוונות ישראל בזכות מילת אברהם ביום הכיפורים.

ד. ביום השלישי של פסח

המסורת שהמלאכים ביקרו את אברהם אבינו בחג הפסח, שנכתבה נשנתה ונשתלשה במדרשיהם ופיוטיהם של בני ארץ ישראל, זכתה בהמשך לפיתוח מסוים. בעוד שלדעה המקורית, ביקורם חל ביום הראשון של פסח, סובר ר' מנחם ב"ר שלמה שזה ארע ביום השלישי

פרקי רבי אליעזר לאחד מהמדרשים שעמדו לפני יוסי בן יוסי (ראה: פיוטי יוסי בן יוסי, מבוא, עמ' 35-40; והשווה: ש' אליעזר, 'מפיוט למדרש', ספר היובל לרב מרדכי ברויאר, ב, בעריכת מ' בראשר, ירושלים תשנב, עמ' 383 הערה 2).

60 פיוטי יוסי בן יוסי, עמ' 142.

61 סדר זה נדפס בידי נ' קצומטה, ראה ספרו: N. Katsumata, *Seder Avodah for the Day of Atonement by Shelomoh Suleiman Al-Sinjari*, Tübingen 2009. והמצוטט הוא בעמ' 27.

62 עי' לעיל, הערה 27.

של פסח. כן הוא כותב במדרש שכל טוב (נתחבר באיטליה בשנת ד'תתצט, 1139):

...אלא אי איכא למידרש גזרה שוה הכי דרשינן: כתיב הכא (בראשית יז כו): 'בעצם היום הזה נימול אברהם', וכתיב (שמות יב מא): 'ויהי בעצם היום הזה יצאו כל צבאות יי מארץ מצרים', אלמא, דבפסח נימול אברהם, וליום השלישי בקרו הקב"ה עם שלושה מלאכים, וברביעי בפסח - נידונו סדום ועמורה.⁶³

בהסתמך על הגזרה-שוה שבפרקי רבי אליעזר, המקשרת את הביטוי "בעצם היום" הכתוב במילת אברהם ל"בעצם היום" הכתוב ביום הכיפורים⁶⁴, יצא ר' מנחם ב"ר שלמה לדון גזרה-שוה מדעתו, והקיש את "בעצם היום" שבמילת אברהם ל"בעצם היום" הכתוב ביציאת ישראל ממצרים, שהיה בחמשה עשר בניסן. ועתה, מכיון שאברהם נימול בחמשה עשר בניסן והמלאכים ביקרוהו ביום השלישי למילתו, נמצא שביקורם חל ביום השלישי של פסח! ולא ידעתי חבר לשיטתו המחודשת, אלא רק במקורות מאוחרים יותר.⁶⁵

אכן - וכהערת אגב נאמרים הדברים - למסורת המדרשית שבחמשה עשר בניסן ביקרו המלאכים את אברהם, ביום השלישי למילתו, הרי שהוא נימול בשנים עשר בניסן או בשלושה עשר בו. שנחלקו חכמים בדבר, וכנראה שיסוד מחלוקתם הוא אם יום המילה עצמו נמנה בכלל הימים המרכיבים את 'היום השלישי' למילה⁶⁶. ר' יצחק ב"ר שמואל דמן עכו, ממקובלי ארץ ישראל וספרד שפעל בתחילת המאה הארבע-עשרה, כותב: "בי"ג בניסן נימול אברהם, שכן ביום שלישי למילתו באו שלושת המלאכים לביתו, ויום פסח היה, שהוא ט"ז בניסן, שנאמר (בראשית יח ו): 'לוישי ועשי עוגות', הן הן מצות הפסח"⁶⁷. לעומת זאת, לדעת חכם אנונימי,

63 מדרש שכל טוב, בראשית יז כא, מהדורת ש' בובר, ברלין תרס, עמ' 22.

64 עי' לעיל, ליד הערה 11.

65 ראה: פירוש ר' אליהו מזרחי לפירוש רש"י, בראשית יח א, ד"ה 'וירא אליו לבקר את החולה' (סמוך לסוף הדיבור); חידושי אגדות למהרש"א, ראש השנה יא ע"א, ד"ה 'ע"ש בתוס'. אך גם מקורות אלו העבירו את ביקורם של המלאכים ליום שלישי של פסח לא בדרשת גזרה-שוה הנוכרת אלא על-ידי חישוב הסוגיות. יעויין בדבריהם.

66 זאת אע"פ שהלכה למעשה נמנה יום המילה עם שלושת ימי המילה, עי' לעיל, הערה 12.

67 אוצר חיים: אשר חיברו ר' יצחק בן שמואל דמן עכו, מהדורת א' גרוס, ארץ ישראל תשפ, עמ' קע-קעא. אצטט כאן, בדילוגים, את דבריו מלאי העניין בהקשרם המלא, הנוגעים בכמה פרטים כרונולוגיים הקרובים לענייננו (המוסגר נוסף ממני):

בעודי כותב זה ראיתי, שבי"ג בניסן נימול אברהם, שכן ביום שלישי למילתו באו שלושת המלאכים לביתו, ויום פסח היה, שהוא ט"ז בניסן, שנאמר (בראשית יח ו): 'לוישי ועשי עוגות', הן הן מצות הפסח. וסימן י"ג - אחד [בגימטריא], לרמזו, שבזכות ברית מילה דבקה נפשו עם האדון היחיד, בשכמל"ו. ובו ביום שבאו המלאכים אליו, נתבשר בבן שתלד לו שרה [כעת חיה] (שם פסוק י). ומיד ביום זה, אחר שפירשו ממנו המלאכים אלה... הודיעו [הקב"ה] שרצונו להפוך את סדום... ובי"ז בניסן נהפכה סדום ונמלט לוט ובנותיו עמו צוערה, ולנו שם, ולבוקר השכימו וברחו מצוער, כי אמרו, אולי גם זו תיהפך, ועלו ההרה יום י"ז בניסן ולנו במערה שנודמנה להם... ושרה אמנו נתעברה

שלא נודע זמנו ומקומו: "י"ב בחודש ניסן מל אברהם, שנאמר: 'בעצם היום הזה', ראשי תיבות" ⁶⁸.

ה. בראש השנה?

שמענו, שוב ושוב, מפיטני ארץ ישראל הקדומים, ובמיוחד מר' אלעזר בירבי קליר, את שמעה של המסורת המדרשית הארצישראלית, שביקורם של המלאכים אצל אברהם חל בחמשה עשר בניסן, ביומו הראשון של חג הפסח. אכן מפיטים אחרים של הקלירי ניתן לכאורה להבין, ששרה ילדה את יצחק בראש השנה, ובהכרח אפוא להקדים את בוא המלאכים לאברהם אבינו שנה קודם לכן, לראש השנה הקודם, שכן במעמד זה הובטח לאברהם: "שוב אשוב אליך פֶּעַת חֵהָ וְהִנֵּה בֶן לְשָׁרָה אֲשֶׁתְּךָ" (בראשית יח י); "לְמוֹעֵד אֲשׁוּב אֵלֶיךָ פֶּעַת חֵהָ וְלִשְׁרָה בֵן" (שם, פסוק יד) ⁶⁹. וזו דעה מחודשת, שלא מצאנו בדברי חז"ל שהמלאכים באו לאברהם בראש השנה!

אמנם הבנה זו מוטעית, ומעולם לא אמר הקלירי, שבראש השנה נולד יצחק, דעה שגם אינה נוכרת כלל בדברי חז"ל ⁷⁰. ואפרוס את הדברים לפני המעיין:

בחודש תמוז, בג' חדשים אחר המילה והבשורה, וילדה בניסן, ונתקיימה בשורת המלאכים. ואולי באו המלאכים האלה וישבו בביתו בשעת ברית מילה יצחק ואכלו עם אברהם בסעודת המילה, לקיים 'שוב אשוב אליך' (שם)... ובחודש אשר נתעברה שרה מיצחק... בו התחילו עשר מכות על המצרים... והמכות היו עשרה, והעשירית היתה ליל ט"ו בניסן, חודש ברית מילה אברהם ויצחק וחודש הבשורה. ובניסן נגאלו ובניסן אנוהו עתידין להגאל בע"ה.

ר' יצחק דמן עכו נדד מהעיר עכו בארץ ישראל לכמה ערים בספרד ולאחר מכן לצפון אפריקה, ואת ספרו 'אוצר חיים' חיבר בסוף ימיו, כנראה סביבות שנת ה'צ"א (1331) או ה'צ"ב (1336). ראה על כך: ע' גולדרייך, ספר מאירת עינים לר' יצחק דמן עכו: מהדורה מדעית, ע"ד, ירושלים תשמ"א, עמ' שסד.

כלומר: ראשי תיבות "בעצם היום הזה" בגימטריא עולים ל-12. קטע זה נוסף בגליון כת"י הפירוש המדרשי 'חמאת החמדה' לר' שת הרופא מארס צובה (הפירוש נכתב בשנת ה'מה, 1285), ולא נודע כותבו. ראה: חמאת החמדה לספר בראשית: מתוך הפירוש על התורה של ר' שת הרופא בן יפת מארס צובה, בראשית יז כד, מהדורת ב' פלדשטרן, ירושלים תשסח, עמ' 98 הערה 165.

כאן לא ניתן ליישב כהצעת התלמוד הבבלי, ראש השנה יא ע"א, ש"לְמוֹעֵד" אינו המועד המקביל בשנה הבאה אלא אחד ממועדי השנה הנוכחית, ועיין שם. כי להנחה שיצחק נולד בראש השנה, לא ניתן להעמיד את ביקור המלאכים בפסח שלפניו, שאין די חודשי הריון, ובהכרח להקדים את ביקורם לראש השנה שלפניו.

חידושו של ר' פינחס ב"ר פילטא, אב"ד וולאדווי, ששרה נתעברה בסוף חודש ניסן וילדה את יצחק בראש השנה שלאחריו (ברית שלום, פרשת וירא, פפד"מ תעח, דף יא ע"א), אינו אלא בדרך פלפול וחידו וואין לו על מה לסמוך. את חידושו הביא ר' יחיאל היילפרין בספרו המפורסם סדר הדורות, ח"א, שנת ב"א מז, קארלסרוה תקטס, דף יג ע"א: "וכתב ברש"ל, [פרשת] וירא... דנתעברה סוף ניסן ונולד בראש השנה" (ברש"ל = 'ברית שלום', והרב ש' אשכנזי, נשתבש קלות ופענח: 'ברכת שלום'! ע"י אגרות שמואל, אגרת תתקעה, ירושלים תשפ"א, עמ' 1641. העירני על כך ידידי הרב יא"ז מילר). ושמה בעקבותיו הוטעה אחד החכמים להסביר כן בדברי 'ספר הזוהר', וכבר נדחו הדברים עלידי הרב מ' שפילמן, תפארת צבי: על ספר הזוהר, ב, ניו-יורק תשמ"א, עמ' רג-רגד (על זוהר, ח"א, דף קג ע"א).

גם בספרות החיצונית הקדומה (הן היהודית והן הנוכרית שעשתה שימוש במקורות יהודיים) לא מצאתי

בכמה מקומות אמרו חז"ל, שבראש השנה נפקדו שרה אמנו ועקרות נוספות. כן במדרש בראשית רבה: "אמר ר' אלעזר: בראש השנה נפקדה שרה רחל ורחל ורחל ורחל"⁷¹. וכיצא בזה במדרשים נוספים⁷² ובברייתא שהובאה בתלמוד הבבלי⁷³. 'פקידה' זו אינה הלידה עצמה, אלא רק עליית זכרון הנפקדת לטובה לפני הקב"ה ופסיקת דינה להריון ולידה בהמשך השנה, כלשונו של רש"י: "בא זכרונם לטובה ונגזר עליהן הריון"⁷⁴, וכתרגומם של התרגומים הארמיים ל"ויי פקד את שרה" - "ויי דכיר ית שרה"⁷⁵. הדבר גם ברור מן הברייתא שהובאה בתלמוד הבבלי, ש"בפסח נולד יצחק, בראש השנה נפקדה שרה רחל ורחל ורחל"⁷⁶, כי אם 'פקידה' היא הלידה עצמה,

שנקבו בראש השנה כתאריך לידת יצחק. אכן כמעט כל אותם מקורות כלל לא נדרשו לעניין, אך גם המקור היחידי שכן, נקט תאריך הקרוב לשיטת חז"ל, שבפסח נולד יצחק (לעיל, ליד הערות 4, 5 ועוד). כן לדברי 'ספר אסטיר' השומרוני: "בששי נשרפה סדום, בשביעי נולד יצחק" ו' בן־חיים, 'ספר אסטיר עם תרגום ופירוש [ב], תרביץ, יד [תשג], עמ' 190), והכוונה בשביעי לחודש ניסן כמוכח מן ההקשר ('ספר אסטיר' נערך בידי שומרוני שפעל בארץ ישראל סביבות המאה העשירית או האחת־עשרה, ראה: הנ"ל, 'ספר אסטיר עם תרגום ופירוש [א]', תרביץ, יד [תשג], עמ' 111-112). בחיבור אחר, מוסלמי, ששאב הרבה ממקורות יהודיים, נאמר רק: "בלילה אשר בו השמיד אלוהים את עמו של לוט הרתה שרה, ובבטנה יצחק" (סיפורי הנביאים: מאת מוחמד בן עבד אללה אלכסאאי, תרגום ומהדורת א' שוסמן, תל־אביב תשעג, עמ' 213), והכוונה ליום הפיכת סדום, אז הרתה שרה ביצחק. אך החיבור אינו מציין את תאריך הפיכת סדום.

כאן המקום להעיר על הנאמר בספר 'קדמוניות היהודים' ליוסף בן מתתיהו (יוספוס פלביוס), בתרגומו העברי של אברהם שליט. לתרגום עברי זה נאמר: "כעבור זמן־מה נולד לאברהם בן משרה, כבשורת אלהים לו, וקרא לו יצחק... [ושרה] כבר לא פללה להעמיד ולדות, בהיותה זקנה מלילד... ובנס נולד בצאת השנה, ומלו אותו מיד אחרי שמונה ימים" (קדמוניות היהודים, א 213-214, ירושלים תשד, עמ' 23). לתרגום זה, יצחק נולד "בצאת השנה", ולכאורה הכוונה לסוף חודש אדר, כי יוסף בן מתתיהו מונה חודשי השנה מחודש ניסן, כמנהג המקרא (השווה, למשל: קדמוניות היהודים, ח 61-62, עמ' 273; ח 100, עמ' 277), ודבריו קרובים אפוא לשיטת חז"ל, שיצחק נולד בפסח. אולם כפי שהעירני פרופ' מיכאל אביעזר (במכתב פרטי מחודש מרחשוון תשפב): יש לא מעט בעיות עם תרגומו של אברהם שליט, חלקן כתוצאה מהשתדלותו היתירה להתאים את תרגומו לניסוחים מקראיים, כמו בעניין שלפנינו, שתרגומו "בצאת השנה" (המופיע בשמות כג טז) מטעה את הקורא העברי, כי באמת יוספוס כלל לא נתכוון לנקוב תאריך מסוים. בנוסחו היווני של החיבור (בו הוא נכתב) המשפט אינו ברור, ועשוי להשתמע ממנו שיצחק נולד בשנתם האחרונה לחיי אברהם ושרה, פרט שכמוכן אינו הגיוני. ואם אין ברצוננו לתקן את הטקסט, נראה שיש להבין את המשפט כך: הילד נולד לשניהם "בשנה האחרונה", כלומר: שנה לאחר מכן, שהוא תרגום סביר של הביטוי המקראי "כעת חיה" (בראשית יח י). עד כאן הערתו של פרופ' מיכאל אביעזר, ותודתי נתונה לו.

71 בראשית רבה, עג א, עמ' 845.

72 עי' להלן, ליד הערה 77 ובה.

73 ראה להלן, ליד הערה 76.

74 פירוש רש"י, ראש השנה יא רע"א, ד"ה 'נפקדה שרה' [=פירוש רש"י למסכת ראש השנה: מהדורה ביקורתית, מהדורת א' ארנד, ירושלים תשעד, עמ' 154, ועי' שם הערה 23].

75 בראשית כא א, ובתרגום אונקלוס והמיוחס ליונתן בן עוזיאל. ראה עוד: הרב ר"ב פוזן, פרשן: ביאורים פירושם ומקורות תרגום אונקלוס, א, בראשית שם, ירושלים תשעב, עמ' 388.

76 בבלי, ראש השנה י סע"ב - יא רע"א. הנוסח הנדפס מוסכם (פרט לשינויים קלים מאוד) על כל עדי הנוסח שבמאגר 'הכי גרסינן' (חוץ משינוי אחד, בקצת עדי נוסח: 'בניסן נולד יצחק', שגם הוא אינו משמעותי

הא כיצד נפקדה שרה בראש השנה וילדה את יצחק בפסח?!

בנוסף לכך, ממדרש אחר נראה, ש'פקידה' הוא הריון ולא רק זכירה לטובה, אך לענייננו די בזאת ש'פקידה' אינה לידה. כן נאמר באותו מדרש:

'ויי פקד את שרה' (בראשית כא א). **בראש השנה נפקדה שרה, ונולד יצחק לשבעה חדשים, לבלי פסח**, שנאמר (שם יח י): 'שוב אשוב אליך כעת חיה'. וארבעה עשרות נפקדו בראש השנה, ואלו הן: שרה, ורבקה, ורחל, ולאה.⁷⁷

עניינה של שרה אמנו שנפקדה בראש השנה הפך, כצפוי, לאחד הנושאים המשמשים תדיר בפיוטיו של ר' אלעזר בירבי קליר לראש השנה⁷⁸, ובהיקף מופחת גם עניינן של שאר העשרות שנפקדו באותו יום. יש שהקלירי אומר, ששרה נידונה בראש השנה וגורר עליה שתזכה לבן⁷⁹,

לענייננו). פרטים אלו – שבראש השנה נפקדה רחל ובפסח נולד יצחק – מוסכמים גם על רבי אלעזר וגם על רבי יהושע, בברייתא שם, אע"פ שבנוגע למאורעות אחרים הם נחלקו אם ארעו בחודש תשרי או בניסן. ראה בברייתא שם.

77 תנחומא, וירא, יז. ומכאן במדרש אגדה, בראשית יח יד: "'למועד אשוב אליך' (בראשית שם). בפסח נולד יצחק ובראש השנה נפקדה שרה, ואותה שנה מעוברת היתה ונולד יצחק לשבעה חדשים". גם מפירוש רד"ק, בראשית יז כא, נראה ש"נפקדה שרה" הוא ההריון.

78 סייעה לכך, כמובן, הקריאה בתורה בראש השנה בפרשת 'ויי פקד את שרה'. עי' תוספתא, מגילה ו ג; פיוטי הקלירי לראש השנה, מבוא, עמ' 161-163.

79 כן בפיוט ו 'אם אשר בקץ' מקדושתא 'את חיל יום פקודה', בדילוג הפזמון (פיוטי הקלירי לראש השנה, עמ' 211-212):

דובקה היום אני נדונה

הנני עגונה בבלות עדנה

ותתקם לצדק לכל היות עגונה

וזאת כנתבשרה הסקדה

חלות פני צח שקדה

טרים קרואה מיד נפקדה.

ביאור (כאן ולהלן, בכל תת-הפרק הנוכחי, קיצרתי בביאור המובאות הפיוטיות, בסומכי על ביאורה המצויין של המהדירה, ש' אליצור): 1 **דובבה**: שרה אמרה. **היום**: בראש השנה. | 2 **עגונה**: בודדה, ללא זרע. **בבלות עדנה**: כשזונת. וכל אלו הם דברי שרה. | 3 **ותתקם לצדק**: שרה נחתמה לטובה, שנגזר עליה **לכל היות עגונה**: שלא תהיה עוד בודדה, שיוולד לה בן. | 4 **וזאת כנתבשרה**: כשניתנה בשורה זו לשרה. **הוסקדה**: הופתעה ונבהלה. | 5 **צח**: הקב"ה. | 6 **טרים קראה מיד נפקדה**: לפני שהספיקה להתפלל כבר נפקדה.

כלומר: שרה נידונה בראש השנה ('היום') ונחתמה 'לצדק', לטובה, שתזכה לבן, ואז, כשנתבשרה בכך, בבוא המלאכים לאברהם - 'הסקדה', הופתעה, כמתואר במקרא 'ותצחק שרה בקרבה לאמר, אחרי בלתי היתה לי עדנה' (בראשית יח יב). ואין הפיטון מזכיר אימתי היא נתבשרה בזאת מפי המלאכים, ולאור דבריו בפיוטיו האחרים ברור שזה היה בפסח, כמחצית השנה אחרי אותו ראש השנה.

גם בנוגע ל**רחל**, עקרה נוספת שנפקדה בראש השנה (עי' לעיל, ליד הערות 76, 77), נקט פייטנו סגנון דומה, שהקב"ה זכר אותה לטובה: "חשבה היום זכרה להאחות" (פיוט ג 'אבן חוג' מקדושתא 'את חיל יום פקודה', שם, עמ' 202). כלומר: הקב"ה חישב היום (בראש השנה) את רחל במניין האמהות, כדי ששמה ('זכרה') יצטרף

שהבין את "נפקדה שרה" כפשוטו - נזכרה לטובה, ובפיוט אחר הוא נוטה לומר, ששרה **הרתה** בראש השנה ⁸⁰, כדברי המדרש האחרון ⁸¹. אבל הקושי עולה מפיוטים אחרים בהם, לכאורה, הקלירי מתייחס לשרה כמי **שילדה** את יצחק בראש השנה או מתאר את אברהם המתבשר בראש השנה על לידת בנו, וניתן להבינו, ש**בראש השנה** ביקרו המלאכים את אברהם לבשרו על הדבר.

אכן, אילו שני פרטים מחודשים אלו - שביקור המלאכים ולידת יצחק ארעו בראש השנה - היו נאמרים **במפורש** באחד מפיוטיו של ר' אלעזר בירבי קליר או פייטן ארצישראלי אחר, היה עלינו לקבל ללא עוררין את קיומה של דעה זו שכנראה מקורה במדרש חז"ל אבוד ⁸², ובכך גם להסביר את רמיזות הקלירי בפיוטי ראש השנה הנזכרים. אולם לא כן הדבר. ככלות הכל, שני פרטים אלו אינם מופיעים מפורשות ומבוררות בפיוטיו של הקלירי (או פייטן קדום אחר) אלא רק בביתויים מרומזים שאינם החלטיים, ולפיכך עדיף להסביר את רמיזותיו בפיוטים

(להאחות) אליהם בפקידתה". ובהמשך אותו פיוט, בהקשר לרחל שנפקדה בראש השנה: "לְבִדְיָה תַעֲמֹד בְּיוֹם זִכְרָה / לְהִזְכֵּר לָמוֹ כְּמוֹ נִזְכָּרָה" (שם, עמ' 203). היינו: לצאצאה ('לבדיה') תעמוד - כן פונה הפייטן להקב"ה - בראש השנה, לזכור את ישראל לטובה 'כמו נזכרה', כפי שרחל נזכרה לטובה.

בפיוטים אחרים נקט הקלירי שורש 'פקד' בנוגע לשרה (או אברהם) בראש השנה, ותו לא, והם כמובן אינם מסייעים לבירורנו. כך, למשל: "לְיוֹם מִקְבָּת [=שרה] הַפִּקְדָּה" (קילר 'או יום פקודה' מקדושתא '...ממספר פקד', פיוט הקלירי לראש השנה, עמ' 366); "וְשִׁלּוֹשׁ עֶקְרוֹת אֲשֶׁר נִפְקְדוּ בְּיוֹם" (פיוט ו' א"ס אשר בקץ' מהקדושתא 'אֵת חֵיל יוֹם פְּקוּדָה', שם, עמ' 215); "פִּקְדַּת הַיּוֹם אֲב (=אברהם) בְּמֵאֶמֶר" (פיוט א מקדושתא למוסף 'אֶדֶן חוּג', שם, עמ' 263). ראה גם פיוט א מקדושתא 'אב מצא הנחה' (שם, עמ' 452; הובא להלן, הערה 86). ובפיוט המיוחס מספק לקלירי: "צְמִידָתוֹ כְּהַגָּעָה וְצִדְקָה לְהַפְקֵד / ... וְרִשְׁתָּם כָּאֵם נִפְקְדָה תִּפְקֹד" (פיוט א מקדושתא 'אדיר בעוז שבעה דר', שם, עמ' 434. ביאור: שרה 'צמידתה' כאשר הורגעה מצער העקרות וזכתה בצדקות להיפקד [...]) תפקוד את נטישת ישראל בגלות כמו שפקדת היום את שרה).

80 זו כנראה כוונתו בפיוט 'אם אשר בקץ נתישנה' מקדושתא 'אֵת חֵיל יוֹם פְּקוּדָה' (פיוט הקלירי לראש השנה, עמ' 215):

קֶשֶׁת רוּחַ אֲשֶׁר הֶעֱקְרָה

רָפְאָה לְקֵץ תִּשְׁעִים כְּנִתְחַקְרָה

שְׁלָחַת פִּאֲרוֹת לְלֵא שְׁקָרָה.

ביאור: 1 **קשת רוח אשר העקרה**: שרה ('קשת רוח') שהיתה עקרה. 2 **רפאה לקץ תשעים**: נרפאה מעקרותה כששלמו תשעים שנה לחייה. **כנתחקרה**: כאשר חקר הקב"ה את מעשיה ומצאה ראיה לנס. 3 **שלחת פארות**: גידלה ענפים, והוא משל להריון ולפריון. **ללא שקרה**: בלי להכזיב את תקוותה.

81 לעיל, ליד הערה 77.

82 שכן לא מסתבר שפייטן יחדש פרטים כאלו מדעתו, אע"פ שלפעמים דרשו הפייטנים מדעתם עניינים שונים (שלפעמים שולבו בקובצי המדרשים!). ראה: אליצור, מפיוט למדרש (לעיל, הערה 59), עמ' 383-397; הנ"ל, 'לדרכי עיצובה של הדרשה האנלוגית בפיוטים', היגיון ליונה: היבטים חדשים בחקר ספרות המדרש, האגדה והפיוט [...], בעריכת 'לוינסון ואחרים, ירושלים תשסז, עמ' 499-528; הנ"ל, 'מבית מדרשם של פייטנינו הקדומים', דרך אגדה, יב (תשעג), עמ' 283-308.

הנזכרים בדרך שלא תסתור את אשר פירש – שוב ושוב – בפיוטי האחרים, שביקור המלאכים אצל אברהם היה בפסח.

נראה אפוא, שהתייחסותו של הקלירי לשרה כמי שילדה את יצחק בראש השנה אינה כפשוטה, אלא אחרי ששרה נפקדה לטובה בראש השנה ונגזר עליה שתלד בן, הרי היא כמי שכבר ילדה אותו (בראש השנה!), שגזרת הקב"ה אינה חוזרת ריקם והיא כאילו עשויה⁸³, ולכן מתאר הפייטן את שרה כמי שילדה את יצחק בראש השנה.
כן מפייט הקלירי בפיוט א מקדושתא 'את חיל יום פקודה' לראש השנה:

מְנַתּוּ כְּהִיּוֹם כַּח דְּשָׁנָה
נִצְרָ לְהַחֲנִיט לְתַשְׁעִים שָׁנָה⁸⁴.

ביאור: 1 מנאת: חלקו של אברהם אבינו (הנזכר בטורים הקודמים), שרה אשתו. כהיום: ביום הזה, בראש השנה. כח דשנה: שבה לכוונה ולנעוריה. | 2 נצר להחניט: ללדת בן. לתשעים שנה: בהיותה בת תשעים שנה.

ובפיוט 'אומרת עצרני' מקדושתא 'ממספר פקד' לראש השנה:

אוֹמֶרֶת עֲצַרְנִי מִלֶּדֶת בָּנִים
בְּמוֹעֵד זֶה הַנִּיָּקָה בָּנִים
גָּנוֹן כְּמוֹהָ אִם הַבָּנִים⁸⁵.

ביאור: 1 אומרת עצרני מלדת בנים: כינוי לשרה שאמרה "הנה נא עצרני יי מלדת" (בראשית טז ב). | 2 במועד זה: בראש השנה. הניקה בנים: בראשית כא ז. | 3 גנון כמוה אם הבנים: בקשת הפייטן מהקב"ה: כשם שפקדת את שרה, הגן על 'אם הבנים', היא כנסת ישראל.

שרה נחשבה כמי שחזרה לנעוריה ולפריונה בראש השנה, כי אז נזכרה לטובה ונגזר עליה שתלד בן, ולכן גם נחשבה שכבר ילדה את יצחק והניקה אותו באותו היום!⁸⁶
גם בפיוט א מקדושתא 'ממספר פקד' לראש השנה, מתוארת שרה ההופכת לאם בלידתה

83 פירוש רש"י, בראשית טו יח: "אמירתו של הקב"ה כאילו היא עשויה". והוא מבראשית רבה, מד כב, עמ' 445: "לדורעך נתתי את הארץ וגו' (בראשית שם)... אף מאמרו של הקב"ה - מעשה, שנאמר: 'לדורעך נתתי', 'אתן' אין כתוב, אלא 'נתתי'..." ועי' שם בהמשך לדוגמאות נוספות ממקראות אחרים.

84 פיוטי הקלירי לראש השנה, עמ' 191.

85 שם, עמ' 369.

86 ראה גם פיוט א מקדושתא 'אב מצא הנחה' (פיוטי הקלירי לראש השנה, עמ' 452), המדבר על אברהם אבינו:

הַפֶּקֶד בְּרֹאשׁ הַשָּׁנָה
וְהַפְרִיחַ כְּשׁוֹשֶׁנָה
זֶרַע קֹדֶשׁ מִיִּשְׂרָאֵל.

היינו, אברהם אבינו נזכר לטובה ('הפקד') בראש השנה, ו'הפריח כשושנה' (סמל לפריון) עם שרה הזקנה ('מיושנה') והוליד את יצחק ('זרע קודש'). ולא נתכוון הפייטן לומר, שאברהם ושרה הפריחו כשושנה את יצחק בראש השנה, אלא שזכרו לטובה בראש השנה והולידו מתי שהולידו.

את יצחק וניתן להבינו כמדבר על ראש השנה, אך כאמור אין כן פני הדברים. וכן נתפייט שם:

פְּרָחָה הַנֶּפֶשׁ וּלְתַשְׁעִים צֵץ וּפְרָחַ

צָהָרָה כְּשֶׁמֶשׁ גָּה וְזָרַח

קָלוֹן הוֹנִיתָה נָח וּמָנָה בָּרַח

רַעֲנָנָה וְחֻדְשָׁה עִם חִדּוּשׁ יֶרֶחַ.

שִׁמְשָׁה צֵץ וְזִיוָה כְּזָהָר נָהַר

שָׁקֵט לָבָה עֵת כְּלָה דָּהַר

תָּאָרָה אֲשֶׁר נָס כְּחֻמָּה הִנָּהָר

תַּשְׁעִים כְּהַשְׁלִימָה עֲבָרָה בֶּן וַתֵּהָר.⁸⁷

5

ביאור: 1 **פרחה**: בנה של שרה (הנזכרת בטור הקודם), יצחק. **הונפש**: ניתנה בו נפש, נולד. **ולתשעים צץ ופרח**: ובהיות שרה בת תשעים שנה הוא נולד. | 2 **צהרה כשמש גה וזרח**: ואז אורה של שרה זרח כשמש (את 'גה' תיקנתי כמוצע במהדורה). | 3 **קלון הוניתה**: קלונה של שרה, שהיו לועגים לה על היותה עקרה. **נח ומנה ברח**: שבת ונסתלק ממנה כשילדה את יצחק. | 4 **רעננה**: שבה לנערותה. **וחודשה עם חידוש ירח**: וזכתה להתחדש בזמן חידוש הירח, הוא ראש השנה. | 5 **שמשא צץ וזיוה כזהר נהר**: דימויים של אור המתארים את הנס שנעשה לשרה. | 6 **שקט לבנה**: נרגעה מצער עקרותה. **בלה דהר**: בשעה שהזהיר ('דהר') זיווה של שרה שהיתה בלה וזקנה (את 'בלה' תיקנתי כמוצע במהדורה). | 7 **תארה אשר נס**: יפיה של שרה שנגזו עם הזדקנותה. **הונתרה**: הואר. **השווה בבלי**, בבא מציעא פז ע"א: "אחר שנתבלה הבשר ורבו הקמטין, נתעדן הבשר ונתפשטו הקמטין, וחזר היופי למקומו". | 8 **תשעים כהשלימה**: כאשר השלימה שרה את תשעים שנותיה. **עיברה בן**: את יצחק.

עד כאן באשר להבנתם הנכונה של תיאורי הקלירי לשרה היולדת את יצחק בראש השנה. אך נותר להבין את דבריו במחרוזות הראשונה של הפיוט האחרון, מהם נראה שאברהם נתבשר בראש השנה על לידת בנו, היינו, אז באו המלאכים לבשרו! וזה לשונו שם:

מִמְסַפֵּר פִּקְדַּי יְרַחֵם שְׁנַיִם עֶשֶׂר

נִפְקַד שְׁבִיעִי לְנַחַת וְלִמְוֻעָדִים שָׁר

שָׁב כִּי בּו טוֹב נִתְבָּשֵׁר

עֲדָנָה לְהַפְקֵד לְנוּחַ כְּמוֹ בֶּשֶׂר.⁸⁸

ביאור: 1 **ממספר פקד ירחים שנים עשר**: משנים עשר חודשי השנה הספורים. | 2 **נפקד שביעי** **לנחת**: נזכר החודש השביעי לקבוע בראשו יום מנוחה ושבתון, הוא ראש השנה. **ולמועדים שר**: והוא ראש לכל מועדי השנה. | 3 **שב כי בו טוב נתבשר**: כי בו (בראש השנה) נתבשר אברהם ('שב', על־שום בראשית כד א) בבשורה טובה, המפורשת בטור הבא. | 4 **עדנה להפקד**: שרה

87 פיוטי הקלירי לראש השנה, עמ' 361-362.

88 שם, עמ' 361.

(‘עדה’, על־שום בראשית יח ב) עתידה להיפקד בנ. **לנוח:** לשקוט מצער העקרות. **כמו בשר:** כפי שיבשרוהו המלאכים.

כלומר, משנים עשר חודשי השנה נבחר החודש השביעי לקבוע בו את ראש השנה, כי אברהם (‘שֶׁב’) נתבשר בו ששרה (‘עֲדָנָה’) עתידה להיפקד בנ. ומעתה לכאורה, מאחר שאברהם נתבשר בדבר מפי המלאכים, הרי שהם ביקרוהו בראש השנה! אולם אין הדבר כן, שלא נקט פייטננו “שֶׁב כִּי בּוֹ טוֹב נִתְבַּשֵּׁר” אלא כביטוי להתקבלות תפילתו ומילוי בקשתו, ולא כבשורה של ממש, ואין אפוא בדבריו כל נגיעה לזמן ביקורם של המלאכים. צא וראה, בפיוטיו לראש השנה עוסק הקלירי גם בעניינין של עקרות נוספות שנפקדו באותו יום⁸⁹, ואחת מהן היא רחל, עליה הוא מפיט כדברים הבאים:

גְּבַעַת שׁוֹרֵשׁ מְאוּסָת בּוֹנִים
רְבֵעָה הַיּוֹם מְאַרְבַּעַת אֲבָנִים
דְּמַעוֹת מִבְּכָה עַל בָּנִים
קִשְׁבָּה מְנַעִי אִם הַבָּנִים⁹⁰.

ביאור: 1 **גבעת שורש מאוסת בנים:** כינוי לרחל שהיתה מאוסה כל עוד היתה עקרה. | 2 **רבעה היום מארבעת אבנים:** נצטרפה רחל היום, בראש השנה, או נפקדה, למניין ארבע האמהות, שהן אבני הבניין של עם ישראל. | 3 **דמעות מבכה על בנים:** כינוי לרחל, שבעקרותה בכתה על שאין לה בנים. | 4 **קשבה:** שמעה את הבשורה: **מנעי אם הבנים:** מנעי בכיך משעה זו, שנפקדת, שאת נחשבת ‘אם הבנים’.

משעה שרחל נפקדה (היינו, נזכרה לטובה!) בראש השנה מכנה אותה הקלירי בתואר “אם הבנים”, הגם שעדיין לא ילדה את בניה. ולא זו בלבד אלא – וזהו הפרט החשוב לענייננו! – שמתאורו נראה, שביום פקודתה **שמעה** (‘קִשְׁבָּה’) רחל את הבשורה הטובה, וזאת לא שמענו! וכי מצאנו שנשלח אליה שליח, רץ או מלאך – בראש השנה או ביום אחר – לבשרה על לידת בנה בקרוב?! לא ולא! אין זאת אלא התבטאות פייטנית להתקבלות תפילתה, וכן גם יש להסביר את דבריו בנוגע לאברהם.

סיכומו של דבר: אין כל יסוד להניח שר’ אלעזר בירבי קליר נתכוון לומר, שבראש השנה באו המלאכים לבשר את אברהם על לידת בנו או שהוא נולד באותו יום.

1. בחודש תמוז!

בנוסף לשתי הדעות המדרשיות המרכזיות ששמענו עד עתה בנוגע לזמן ביקורם של המלאכים אצל אברהם, הארצישראלית והבבלית⁹¹, קיימות מסורות אחרות שהלכו בצידי הדרכים.

⁸⁹ בעקבות דברי חז“ל: “בראש השנה נפקדה שרה רחל וחסה” (לעיל, ליד הערה 71).

⁹⁰ פיוט ג ‘אבן חוג’ מקדושתא ‘את חיל יום פקודה’, פיוט הקלירי לראש השנה, עמ’ 200–201.

⁹¹ שיטת ‘מדרש שכל טוב’ (לעיל, תת־פרק ד), שביקורם של המלאכים חל ביום השלישי של פסח, היא תולדות

פירוש דרשני על התורה מאת אחד מחסידי אשכנז מביא 'מדרש חזית' הגורס, ש"כחום היום", אז ישב אברהם בפתח אהלו⁹², הוא יום מילתו – בשונה מהדעה החזו"לית הרווחת שהוא היום השלישי למילתו⁹³ – אשר חל בשבעה עשר בתמוז. היינו, ל'מדרש חזית' זה, המלאכים ביקרו אצל אברהם בשבעה עשר בתמוז. כן נאמר במובאה זו:

במדרש חזית: 'כחם היום', זה י"ז בתמוז, אז נימול אברהם⁹⁴.

הדעה ש"כחום היום" מדבר ביום המילה ולא ביום השלישי לו נזכרת במקומות נוספים⁹⁵, ללא

שיטת המדרשים הארצישראליים, ואין להחשיבה כדעה נפרדת של ממש.

92 עי' בראשית יח א.

93 ראה: בבלי, בבא מציעא פו ע"ב; אבות דר"נ, נו"ב, פרק יד, מהדורת ש"ז שכתר, דף יז ע"ב; פרקי רבי אליעזר, פרק כט, דף יט ע"ב (צוטט לעיל, ליד הערה 11); במדבר רבה, יא ב.

94 פירוש הרוקח על התורה, א, פרשת לך לך, עמ' קמח. פירוש זה נדפס על שמו של ר' אלעזר ב"ר יהודה מוורמייזא, ה'רוקח', אך באמת אינו לו אלא לאחד מתלמידיו.

95 מרהיטות לשון המדרש שהובא ביל"ש, ירמיה, רמז רצו, ניתן להבין ש"כחום היום" היה יום המילה עצמו: "ולא יראה כי יבא חום" (ירמיה יז ח), בשעה שמל עצמו, הרתיח הקב"ה אותו היום כדי שלא יצאו העוברים והשבים ויצטער, שנאמר: 'והוא יושב פתח האהל כחם היום'. כן גם ניתן להבין מהמדרש המאוחר, אגדת בראשית, יט א, מהדורת ש' בובר, קראקא תרסג, עמ' 37: "מי הוא זה שחרד על דברו של הקב"ה, זה אברהם, שנאמר: 'בעצם היום הזה נימול אברהם' וגו', מיד 'וירא אליו יי'...".

נראה שגם הפייטן ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי סובר ש"כחום היום" מדבר על יום המילה, שכן בקדושתא לפסח 'שיר השירים אשירה בקץ פדיוני' הוא מפייט:

עד מל אב וְעַשׂ עֲרֵלְתֶּם גְּבֵעָה

נוֹצֵצִים כָּחֹם הַיּוֹם וְהַפִּיחוּ כְקִטּוּרָה מִיָּדְעָה

(קדושתאיתו של ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי [לעיל, הערה 27], ב, עמ' 19).

ביאור: 1 אב: אברהם. ועש: עשה. ערלתם גבעה: עשה גבעה מכל הערלות שמל. 2 | נוצצים כחום היום: דליקת ('נוצצים') חום היום על הערלות. והפּיחוּ כְקִטּוּרָה מִיָּדְעָה: והן העלו ריח שנחשב להקב"ה כריח הקטורת הידועה.

והוא עלי"פי שיהש"ר, ד [1] א: "בשעה שמל אברהם אבינו את עצמו ובניו ובני ביתו, עשה ערלותיהן גבעה, וזרחה עליהן החמה והתלעו, ועלה ריחן לפני הקב"ה כריח קטורת הסמים וכריח קומץ הלבונה שעל גבי האשם..." אך משימוש של הפייטן ב"כחום היום" בנוגע לגבעת הערלות משמע, ש"כחום היום" מדבר ביום המילה עצמה. ובאמת כן משתמע ממקבילתו החלקית של המדרש הנזכר, שכנראה גם בו השתמש רש"י אלסנג'ארי. ראה תנ"ב, וירא, ד: "וכולם מל אותם ביום אחד... ונטל אברהם את כל הערלות שמל, ועשה אותם גבעה בתוך ביתו, והיה נהר של דם יוצא מתוך ביתו, וקרא הקב"ה את המלאכים ואמר להם: באו ונבקר את החולה. אמרו לפניו: רבונו של עולם! 'מה אנוש כי תזכרנו וכן אדם כי תפקדנו' (תהלים ח ה), ואתה הולך במקום הטנופת? במקום של דם ושל שקץ?! אמר להם: כך אמרתם?! חייכם! ערב עלי ריח של אותו דם ממור ולבונה, אם אין אתם הולכים, הרי אני הולך לעצמי... אל גבעת הערלות' (יהושע ה ג), זה אברהם, שנאמר: 'וירא אליו יי' וגו', כחום היום', שהרתיח הקב"ה אותו היום". משמע, ש"כחום היום" (היינו, "שהרתיח הקב"ה אותו היום") היה ביום המילה עצמו, והוא שהביא להתלעת הערלות ולהעלאת הריח. ואותות בדברי פירוש רבינו אפרים ב"ר שמשון על התורה, א, פרשת וירא ('מכתבה אשכנזית'), עמ' עא: "כחום היום"... שהרי אותו יום נימול אברהם... כי ביום שנימול אברהם היה בוער כתנור..."

זיקה עם השיטה המחודשת שהוא חל בשבעה עשר בתמוז. דעה מחודשת זו לא מצאתיה במקורות נוספים, אבל אין ספק שהיא קשורה הדוקות לדעה אחרת הנוקבת תאריך קרוב: **א בתמוז**.

כן הובא בקובץ 'מושב זקנים' מפירושי בעלי התוספות: "ותימא על זה דאמרינן דביום הכפורים נמול, **דבסוף מדרש שיר השירים** אמרינן, דאברהם נמול **באחד בתמוז**, שנאמר: 'כחום היום'..."⁹⁶. כל העניין הובא, בשינויים, גם ב'פשטים ופרושים' לר' יעקב מווינה⁹⁷ ובקובצי פירושים אחרים של בעלי התוספות⁹⁸, ואילו בקובץ אחר מתורת בעלי התוספות הובא העניין בסגנון שונה:

'בהמלו' (בראשית יז כה). **במדרש שיר השירים**: 'שימני כחותם על לבך', זה הוא החותם שנתן אברהם אבינו ע"ה בבשרו ומל בעצמו **באחד בתמוז**, שנאמר: 'זהו יושב פתח האהל כחום היום'⁹⁹.

מקומו של הקטע ב'מדרש חזית' שלפנינו – או במדרש אחר – לא נודע, והוא נחשב לקטע מדרשי אבוד¹⁰⁰. אך ברוך שמסר עולמו לשומרים, והקטע התגלה בכתב יד של אחד ממדרשי שיר השירים, שלא נעשה בו שימוש במהדורות הנדפסת שכבר הופיעה לפני כמאה ושלושים שנה, וזה לשונו:

96 מושב זקנים על התורה: קובץ פירושי רבתינו בעלי תוספות, בראשית יז כו, מהדורת ס' ששון, לונדון תשיט, עמ' כא.

97 פשטים ופרושים על חמשה חומשי תורה מרבינו יעקב מווינה, פרשת לך לך, מהדורת הרב מ' גרוסברג, מגנצא תרמח, עמ' 20: "בעצם היום הזה" (בראשית יז כג), ביום הכפורים נימול... ותימא בסוף מדרש [שיר] השירים אמו, נימול באחד בתמוז, (של) [שנ'אמר]: 'כחום היום'."

98 ראה המצויין בתוספות השלם על התורה, ב, בראשית יז כו, אות א (בסופו), עמ' ק.

99 תוספות השלם על התורה, ב, בראשית שם, אות ט, עמ' צח, מכת"י וירונה 204.

קטע מדרשי זה התגלגל לאוזני ר' אברהם מנחם רפאפורט המביאו בספרו מנחה בלולה, סוף פרשת לך לך, וירונה שנד, דף כב סע"ב: "בעצם היום הזה" ... ובמדרש שיר השירים איתא, דאברהם נימול ברש[?] חדש תמוז, ויליף לה מ'בחום היום'". ואיני יודע אם המחבר ראה את הדברים במדרש עצמו או הביאו מכלי שני או שלישי. מהחיבור האחרון העתיק ר' יחיאל היילפרין, סדר הדורות, ח"א, שנת ב"א מז, קארלסרוא תקכט, דף יג ע"א: "בן צ"ט שנים נימול אברהם, בא' בתמוז נימול. מ"ב בש"מ [=מנחה בלולה בשם מדרש] שיר השירים, מדכתיב: 'כחום היום' ויש אומרים, ביום כיפורים... וממנו נפוצה ונודעה שיטה זו למחברים מאוחרים, ראה למשל: ר' רחמים נסים יצחק פאלאג'י, אבות הראש, ב, קונטרס 'שמות לבית אבותם', סימן עג, אומיר תרכד-תרכה, דף קח ע"א.

100 כן ניכר, למשל, מדרך ההפניה של הגר"ח קנייבסקי, למכסה עתיק (בתוך ספרו: טעמא דקרא), פרשת לך לך, בני ברק תשמג, ספירת עמודים שנייה, עמ' ז (הסוגריים במקור): "בעצם היום הזה", זה יום הכיפורים... ויש אומרים, ד"ו בתמוז היה (רוקח בשם מדרש חזית, ובפ' ר"י מוינא כתב בשם מדרש שה"ש שבא' בתמוז היה, וכ"ה בתו' השלם)... גם בתורה שלמה, בראשית יז, סימן קסו בביאור, עמ' 730, הביא דברי 'פשטים ופרושים' הנוכרים, והעיר: "איני יודע מקורו". וראה גם: שפייער, התאריך של מילת אברהם (לעיל, הערה 6), עמ' 72.

‘שימני כחותם על לבך’ (שׁיה״ש ח ו), זה היה החותם שנתן אברהם בבשרו ומל עצמו **באחד בתמוז**, שנאמר: ‘והוא יושב פתח האהל כחום היום’¹⁰¹.

שני התאריכים – **א או יז בתמוז** – הובאו בקרב אותם בני חוג ובשם אותו מקור ספרותי (‘מדרש חזית’ או ‘מדרש שיר השירים’)¹⁰², ואין ספק אפוא שמקורם זהה ואחד מהם השתבש, וכנראה שהתאריך **א בתמוז** הוא המקורי, לא רק מפני שהוא מוסכם על כמעט כל המקורות המשניים אלא גם מפני שהוא כבר מתועד ב‘ספר היובלים’, שחובר בשלהי ימי הבית השני (המאה השנייה לפנה״ס!) הכותב כן (בתרגום מגעז ולטינית):

ובאחד בחודש הרביעי נראינו לאברהם אצל אלון ממרא, ודברנו עמו, והגדנוהו, כי ינתן לו בן משרה אשתו. ותצחק שרה כי שמעה כי הגדנו דבר זה לאברהם. ונגער בה, ותירא ותכחש כי צחקה על הדבר. ונגד לה את שם בנה, יצחק, כאשר צוה וכתוב על לוחות השמים. וכי נחזור אליה במועד העת והנה בן במעיה¹⁰³.

‘ספר היובלים’ הוא מהסוגה הספרותית ‘מקרא משוכתב’ שרווחה בתקופת הבית השני, בה

101 מדרש שיר השירים, כת״י ניו יורק, בית המדרש לרבנים 5043 (מתכ״: F73208), דף 34ב. צילום מובא להלן, בסוף המאמר. מדרש זה כבר נדפס עלידי שני מהדירים ובאותה השנה כמעט. שלמה בובר הדפיס בשם ‘מדרש שיר השירים זוטא’ (ברלין תרנ״ד) ושניאור זלמן שכטר הדפיס בשם ‘אגדת שיר השירים’ (קמברידג׳ 1896, וקודם לכן, בשנים 1894-1896, הוא פרסמו בהמשכים ב־JQR). שני המהדירים השתמשו באותו כתב־יד ולא הכירו את כת״י ניו יורק הנזכר, שנדפס לראשונה במהדורה הסינופטית של המדרש שהותקנה בידי א׳ לורובסקי, בעבודתה: שיר השירים זוטא: נוסחו, תכניו וקורותיו, ע״ד, ירושלים תשעז, עמ׳ 17 ואילך, והקטע שלנו נדפס שם, עמ׳ 117 (שם נדפס: ‘פתח האהל כאוהל כחום היום’, ויש למחוק את תיבת ‘כאוהל’ שגם המעתיק רשם עליה קיום כסימן למחיקה. ראה בצילום הקטע להלן).

קטע מדרש זה נכלל גם בליקוטים ממדרשים על שיר השירים רות וקהלת, כת״י ירושלים, ספריית האדמו״ר מקרלין סטולין 688, שנדפסו לאחרונה במאמר ‘קטעי מדרש על שיר השירים קהלת ורות’, בית אהרן וישראל, שנה כה, גליון ב (קמ״ו), כסלו-טבת תשע, עמ׳ ה-כג. והקטע שלנו נדפס שם, עמ׳ טו, וזה לשונו: “שימני כחותם. וזה החותם שנתן אברהם אבינו בבשרו, ומל עצמו באחד בתמוז, שנאמר: ‘כחום היום’.”

102 הכינוי ‘מדרש חזית’ ניתן בדרך כלל למדרש שיר השירים רבה, מפני פתיחתו בדרשת הפסוק (משלי כב ט): “חזית איש מהיר בקלאתו”. אבל המדרש שלנו אינו פותח בדרשת פסוק זה (בין אם נכונה השערת לורובסקי [שם, עמ׳ 19], שהקטע הראשון במהדורה הנדפסת הוא תוספת מאוחרת ובין אם לא), וכנראה הוא נכתב ‘מדרש חזית’ באופן מושאל.

103 ספר היובלים, טז 4-1, מהדורת כ׳ ורמן, ירושלים תשעה, עמ׳ 297.

בהמשך (טז 12-13, עמ׳ 297-298) נמסרו תאריך הריונה של שרה ביצחק ותאריך לידתו: “**ובאמצע החודש הששי** פקד אלהים את שרה ויעש לה כאשר דבר. ו**תהר ותלד בן בחודש השלישי**, באמצע החודש, למועד אשר דבר אלהים לאברהם, בחג בכורי הקציר, נולד יצחק”. ובהמשך הפרק מוסיף הכותב, שב־‘חודש השביעי’ שבו המלאכים לבקרו את שרה, בעת הריונה, ובכך מימשו את אשר הבטיחו בביקורם הראשון, ש־‘נחזור אליה במועד העת והנה בן במעיה’. וכך מסופר שם על ביקורם השני: ‘ובחודש השביעי, שבנו ומצאנו את שרה הרה לפנינו. ובכנוהו והגדנוהו כל אשר נחקק לו, כי לא ימות עוד עד אשר יולדו ששה בנים, ויראה אותם טרם ימות, וביצחק יקרא לו ורע’ (שם, טז 16, עמ׳ 298).

הכותב מנסח מחדש את המקרא בפרפרזה ובתוספות והרחבות¹⁰⁴, וכאן הכותב מוסר את הדברים כאילו מפייהם של המלאכים עצמם שביקרו את אברהם. בוא המלאכים "באחד בחודש הרביעי" נזכר בחיבור חיצוני נוסף, ששאבו כמובן מ'ספר היובלים'¹⁰⁵, אך אין לדעת בבירור אם בהשפעתו – העקיפה כמסתבר – נתגלגל התאריך גם למדרש שיר השירים הנזכר. כך או כך נראה, שהבחירה ביום א' בתמוז היא מפני ההבנה ש"כחום היום" מתאר את היום החם ביותר בשנה, ו"אחד בחודש הרביעי" (לפי הלוח השמשי!) הפותח את תקופת תמוז, נחשב ליום החם ביותר בשנה¹⁰⁶. גם מדרשי חז"ל האחרים – שלא קבעו את ביאת המלאכים לבית אברהם בחודש תמוז¹⁰⁷ – תיארו את "כחום היום" בביטויים המזכירים את החום של תקופת תמוז: "הוציא הקב"ה חמה מנרתיקה"¹⁰⁸, או: "הרתיח הקב"ה אותו היום"¹⁰⁹, ובדיק בביטויים אלו הם השתמשו גם

104 על סוגת 'מקרא משוכתב' של ימי הבית השני, ראה: מ' סיגל, ספר היובלים: שכתוב המקרא, עריכה, אמונות ודעות, ירושלים תשס"ז, עמ' 4, ובכל הספרות הנסמנת בהערותיו.

105 כך בחיבור האתיופי 'מצוות השבת', שזמנו משוער למאה החמש-עשרה: "בראש החודש הרביעי נראינו לאברהם ודברנו אתו באלוני ממרא, והודענו לו כי יתן לו בן משרה אשתו. ותצחק שרה בשמעה את הדבר הזה אשר דברנו אל אברהם. ונוכח אותה, ותפחד על אשר צחקה, ותשק על לעגה לדבר... ואלהים פקד את שרה באמצע החודש השביעי ויעש לה כאשר דיבר, ותלד בן בחודש השלישי, באמצע החודש, בימים אשר אמר אלהים אל אברהם. בחג הקציר הראשון נולד יצחק. וימת אברהם ביום הולדתו, בחודש השביעי, בשמונה לחודש" (מ' וורמברנד, 'ספר מצוות השבת של 'ביתא ישראל' [ב], מהות, ט [1992], עמ' 23, סעיף 46. לזמנו של החיבור, ראה: הנ"ל, 'ספר מצוות השבת של 'ביתא ישראל' [א], מהות, ח [1991], עמ' 101).

106 לוח השנה הקומראני (שגם 'ספר היובלים' אמוץ עליו) נחלק לארבע תקופות, שכל אחת מהן פותחת ביום מיוחד שנתייחד כיום זכרון בשנת המבול. ארבעה ימים אלו הם: אחד בחודש הראשון (ניסן) ואחד בחודש השביעי (תשרי), הם ימי השוויון, אחד בחודש הרביעי (תמוז) הוא היום הארוך ביותר, ואחד בחודש העשירי הוא היום הקצר ביותר. ראה: ספר היובלים, 22-29; ובפירוט רב: 'בן דב, אסטרונומיה ולוחות שנה בקומראן: מקורות ומגמות, ע"ד, ירושלים תשס"ה, פרק 1.4.2. ומפני שהיום הארוך ביותר של השנה אמור להיות, מבחינה אסטרונומית, היום החם ביותר בשנה, כי אז נוטה הקוטב הצפוני לשמש במידה המרובה ביותר, לכן אפילו אם בגלל סיבות שונות הוא אינו היום החם ביותר, מאחר שיום זיכרון זה שייך לתקופת הימים החמים (=תקופת תמוז), עדיין ויהו את היום המקראי החם ביותר ("כחום היום") עם היום הראשון של תקופה זו. תודתי לידידי הרב מאיר וולגלטר על עזרתו בבירור העניין.

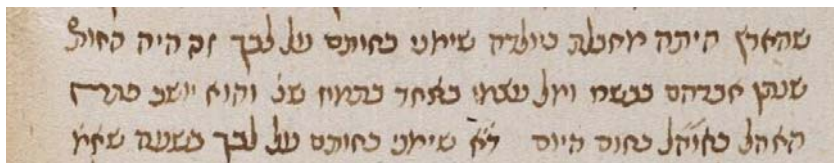
עד כאן בנוגע לתפיסת הלוח הקומראני. ובאשר להסכמת מדרש שיר השירים זוטא ש"כחום היום" הוא א' בתמוז – בלא להיכנס לשאלה אם הוא הושפע מ'ספר היובלים' – הרי לנו מפורש במדרשים אחרים, שאותו היום נחשב ליום החם ביותר של השנה. ראה בראשית רבה, ו' 1, עמ' 46: "תני: באחד בתקופת תמוז אין צל לכל בריה, דכתיב (תהלים יט ז): 'אין נסתר מחמתו'". וכך במדרש תהלים, יט יג, עמ' 170: "'מקצה השמים מוצא' (שם), שבאחד בתקופת תמוז אין צל לכל בריה תחתיו".

107 היינו, כל מדרשי חז"ל חוץ מהקטע החדש במדרש שיר השירים זוטא.

108 בבלי, בבא מציעא פו ע"ב.

109 תנ"כ, וירא, ד: "'כחום היום', שהרתיח הקב"ה אותו היום"; בראשית רבה, מח ה, עמ' 484: "ניקב נקב מגיהנם והרתיח כל העולם על יושביו לשעה קלה, אמר הקב"ה צדיקי בצער והעולם בריח - 'כחם היום'".

לתיאור החום הכבד השורר בתקופת תמוז¹¹⁰. אכן, אותם מדרשים רק תיארו ש"כחום היום" היה **דומה** לחום של תקופת תמוז, ולא שהאירוע של "כחום היום" היה בתקופת תמוז, ביום הראשון שלה, שזה נעשה רק ב'ספר היובלים' וב'מדרש שיר השירים'¹¹¹.

מדרש שיר השירים, כת"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים 5043, דף 334 (ע' לעיל, ליד הערה 101).

110 בנוגע לביטוי 'הוציא חמה מנרתיקה' כתיאור לחום של תקופת תמוז, ראה בבלי, עבודה זרה ג סע"א: "והקב"ה מקדיר עליהם **חמה בתקופת תמוז**, וכל אחד ואחד מבעט בסוכתו ויוצא". ובמקורות אחרים המוסרים את המעשה נקטו בסגנון: "הקב"ה **מוציא חמה מנרתיקה** וכל אחד מבעט בסוכתו ויוצא" (תנ"ב, שופטים ט, ועוד). ובאשר לביטוי 'הרתחת היום/העולם', אם כי לא מצאנו אותו כתיאור לחומה של תקופת תמוז אלא לחומם של "ימות החמה", מסתבר שהוא הוא. ראה בבלי, פסחים צד ע"ב: "**בימות החמה** חמה מהלכת בגובה של רקיע, לפיכך **כל העולם כולו רותח** ומעיינות צוננין"; בראשית רבה, ו ח, עמ' 48: "בימות החמה, שכל העולם חם והמעיינות צוננין". ולגרסאות אחרות: "שכל העולם [כולן] **רותח**" (ע' שם, שינויי נוסחאות לשו' 6).

111 גם בנוגע למקורות מאוחרים יותר, יש להיזהר מלהבינם כמדברים על דבר **שארע** בתקופת תמוז, כל זמן שהדבר לא מפורש ממש בדבריהם. כן למשל כותב ר' אליעזר אשכנזי (המוסגר נוסף ממני): "וזה היה מפני **שלצ** היה [לוט] יושב בשער סדום והיה רועה כסילים, ולא ישב בפתח האוהל של אברהם, שראה שם שלושה אנשים 'כחום היום', כצאת השמש בגבורתו **בתקופת תמוז**" (צפנת פענח, פרשת וירא, מהדורת ש' רפפורט, יוהנסבורג תשכה, עמ' 63; נתחבר בשנת ה'קכד, 1364). כנראה כוונתו ל**תיאור החום** של אותו יום, שהחום היה כ"תקופת תמוז", ולא שאותו יום **חל** בתקופת תמוז. לעומת זאת, נטיית לשונו של ר' יוסף כספי (פרובאנס; ה'מ-קה, 1280-1345) מסתברת שהוא כן נתכוון לומר שאותו היום **חל** בתקופת תמוז! הוא כותב: "רצה נתן תורתנו לפרש בכאן בפועל, המקום הכולל לאברהם בעת הזאת, והוא 'אלוני ממרא', והמקום המיוחד לו אז, והוא 'פתח האהל', והזמן המיוחד והוא 'כחום היום', שהורה בזה להוראה הכרחית **שאו היה זמן החום, הוא תקופת תמוז**, ומה מאד הפליגו חכמינו שאמרו, שהוציא אז חמה מנרתיקה..." (ספר הסוד, מאמר ראשון פרק שלישי, מהדורת י' הלוי לאסט [בתוך: משנה כסף, מחברת ראשונה], פרסבורג תרסח, עמ' 90). ועדיין נשארה בלתי פתורה שאלת מקורו של ר' יוסף כספי: האם את תיאורך "כחום היום" לתקופת תמוז הוא שאב מ'ספר היובלים' או מ'מדרש שיר השירים' (אך אז יש להבין מדוע הוא לא נקב בתאריך מדויק יותר - א בתמוז!) או שהגיע לכך מדעתו הרחבה בפשוטו של מקרא ל"כחום היום".